

**T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**HAMDULLAH EL-MÜSTEVFÎ'NİN TÂRİH-İ GÜZÎDE ADLI ESERİNE
GÖRE SELÇUKLULAR ZAMANINDA BÂTİNÎLİK**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Seher KAYAALP KÖKSOY**

**Danışman
Doç. Dr. Halil İbrahim GÖKBÖRÜ**

**Ekim-2019
KIRIKKALE**

**T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**HAMDULLAH EL-MÜSTEVFÎ'NİN TÂRİH-İ GÜZÎDE ADLI ESERİNE
GÖRE SELÇUKLULAR ZAMANINDA BÂTİNÎLİK**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Seher KAYAALP KÖKSOY**

**Danışman
Doç. Dr. Halil İbrahim GÖKBÖRÜ**

**Ekim-2019
KIRIKKALE**

KABUL-ONAY

Doç. Dr. Halil İbrahim GÖKBÖRÜ danışmanlığında Seher KAYAALP KÖKSOY tarafından hazırlanan “Hamdullah el-Müstevfi’nin Târih-i Güzîde Adlı Eserine Göre Selçuklular Zamanında Bâtınîlik” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

.../.../2019

(İmza)

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Başkan)

.....

[İmza]

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

.....

[İmza]

.....

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../2019

(Unvan, Adı Soyadı)

Enstitü Müdürü

KİŞİSEL KABUL SAYFASI

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum **“Hamdullah el-Müstevfi’nin Târih-i Güzîde Adlı Eserine Göre Selçuklular Zamanında Bâtınîlik”** adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve faydalandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak faydalanılmış olduğunu beyan ederim.

Seher KAYAALP KÖKSOY

ÖNSÖZ

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu etkileyen ve otoritesini sarsan Bâtînî hareketinin ve hemen ardından Hasan Sabbah'ın dinî ve siyasî alana hâkim olması durumunu anlayabilmek için öncelikle İslâm dünyasındaki kırılma noktalarını tespit etmek ve beraberinde getirdiği ayrılıklara temas etmek gerekir. İslâm tarihi boyunca gerçekleşen iç savaşlar, kültür çatışmaları, isyanlar ve ayrılıklar sonucunda birçok yeni mezhep ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada Bâtînîliğin ortaya çıkışı ve gelişim sürecine zemin hazırlayan hadiseler ve tarihsel sürecin nasıl işlediği konusu üzerinde durulmuştur. Bunun yanı sıra birçok kaynakta farklı isim veya sıfatlarla karşımıza çıkan Bâtînîliğin terminolojik olarak karmaşaya sebep olması durumuna da açıklık kazandırılmaya çalışılmıştır.

Bu çerçevede fiili bir oluşum, kuruluş veya teşekkül olarak nitelendirebileceğimiz Bâtînîlik, çalışmamızın asıl amacını teşkil eden müellif Hamdullah el-Müstevfi'nin *Târih-i Güzîde* adlı eserinin ışığında değerlendirilmiştir.

Bu tez çalışmasının planlanması, araştırılması, yürütülmesi ve oluşum sürecinde ilgi ve desteğini esirgemeyen, bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim, bana olan güvenini her daim hissettiğim kıymetli hocam Doç. Dr. Halil İbrahim Gökbörü'ye; hayatımın her evresinde tüm zorlukları benimle göğüsleyen sevgili aileme; her koşulda beni yüreklendiren, motivasyon kaynağım eşim Ahmet Furkan Köksoy'a ve tercüme çalışmalarında bana yardımcı olan değerli arkadaşım Masooma Akhter'e teşekkürlerimi sunarım.

ANKARA-2019

Seher KAYAALP KÖKSOY

ÖZET

Kayaalp Köksoy, Seher, “**Hamdullah el-Müstevfi’nin Târih-i Güzîde Adlı Eserine Göre Selçuklular Zamanında Bâtînîlik**” Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2019.

İslâm düşünce tarihine bakıldığında itikadî açıdan birçok farklı mezhebin ortaya çıktığı görülmektedir. Bâtînîlik, sahip olduğu teorik ve pratik görüşlerden dolayı diğer mezheplerden yapısal olarak farklılık göstermektedir. Bâtînîler, hilafetin Hz. Ali’nin hakkı olduğu fikrini öne sürmüş, bu konunun aslında hem Kur’ân’da hem de Peygamber tarafından açık ve nasla belirtildiğini iddia etmişlerdir. Ondan önce iktidara geçenleri, hakkı gasp edenler olarak telakki etmişlerdir. Ayrıca bu durumu İslam dinine girmenin temel esası olarak imanın şartları arasında görmüşler, uluhiyet, nübüvvet ve ahiret konularında İslam toplumunun çoğunluğunun geleneksel yaklaşım biçiminden farklı inanç biçimleri sergilemişlerdir. Bâtînîler, yalnızca dinî bir grup olmakla kalmamış inandıkları yönetim biçimini hayata geçirebilmek için her zaman çaba göstermişlerdir.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu toprakları üzerinde yıkıcı faaliyetlerde bulunan Bâtînîler, devlet içerisinde devlet kurma düşüncesinde hareket etmişlerdir.

Dönemin devlet adamlarının çabaları ile Bâtînîlere karşı güçlü bir mücadeleye girilmiş, ancak bu mücadeleye rağmen başarılı sonuçlar alınamamıştır. Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda iç sorun haline dönüşen bu oluşum, sonraki dönemlere de intikal etmiştir.

Bu çerçevede Nizarî İsmailîliği, Hasan Sabbah ile birlikte kendi içinde gelişim göstererek Horasan bölgesinde etkisini sürdürmüş olan dini-siyasî bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Bu hareketin yöneticileri Alamut Kalesi’ni merkez olarak seçip dâîleri aracılığıyla propagandalarını oradan yürütmeye devam etmişlerdir.

Hamdullah el-Müstevfi’nin “tarihten seçmeler” anlamına gelen *Târih-i Güzîde* adlı eseri dünyanın yaratılışından başlayarak kendi zamanına kadar geçen tarihi olayları anlatmaktadır. Bu çalışmamızda hususen “Bâtînîlik”i ele aldığı bölüm incelenerek tercüme edilmiş, daha önce yapılan çalışmalarla karşılaştırılarak şerhler düşünülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Mezhep, Bâtînîlik, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Dâî, Hasan Sabbah

ABSTRACT

Kayaalp K ksoy, Seher, “B tin yya During Great Seljuk Empire According to Hamdullah M stevfi’s T arih-i G z de, Master Thesis, Kırıkkale, 2019.

When the history of Islamic thought is examined in terms of itikad , many different sects can be seen. In this regard, B tin yya’s theoretical and practical implementation is structurally different from other sects.

The B tin s engaged in destructive activities on the territory of the Great Seljuk Empire acted in the idea of establishing a state within the state.

There was a strong struggle with the statesmen of the period, despite this struggle the result was not successful against the B tin s and this formation, which became an internal problem in the Great Seljuk Empire, was transferred to the next periods.

On the other hand, Nizar  Ism il s developed along with Hasan Sabbah and continued their influence on Horasan region. Leaders of this movement choose Alamut Castle as the center and continued their propaganda via d is.

Hamdullah al-M stevfi’s T arih-i G z de which means ‘‘selections from history’’, describes historical events from the creation of the world to the author’s time. In this study, the section in which he deals with B tin yya has been translated and compared with the previous studies.

Keywords: Sectarian, B tin yya, Great Seljuk Empire, D i, Hasan Sabbah

KISALTMALAR

A.Ü.	:Ankara Üniversitesi
A.Ü.D.T.C.F	:Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih –Coğrafya Fakültesi
A.Ü.İ.F.D	:Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
A.Ü.S.B.E	:Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bkz.	:Bakınız
bsk.	:baskı, baskısı
b.	:bin, ibn
C:	:Cilt
çev.	:Çeviri
der.	:derleyen
H	:Hicri
İ.A	:İslâm Ansiklopedisi
krş.	: karşılaştırmamız
K.Ü	:Kırıkkale Üniversitesi
M.E.B	:Milli Eğitim Bakanlığı
Mad.	:Madde
M	:Miladi
M.Ü	:Marmara Üniversitesi
nşr.	:neşreden.
r.a	:radıyallahu anh
S.	:Sayı
s.	:Sayfa
TDV	:Türkiye Diyanet Vakfı
TDVİA	:Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ter.	:Tercüme
Trc.	:tercüme eden
TTK	:Türk Tarih Kurumu
Haz.	:Hazırlayan

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	II
ABSTRACT	III
KISALTMALAR	IV
İÇİNDEKİLER	V
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	VII
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR.....	VIII
A. Arapça-Farsça Kaynaklar.....	X
B. Gayrimüslim Kaynaklar (Ermenice-Süryanice-Latince)	XXII
C. Araştırmalar.....	XXIV
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	6
HAMDULLAH EL-MÜSTEVFİ’NİN HAYATI VE ESERLERİ.....	6
1. HAYATI.....	6
2. ESERLERİ.....	8
2.1.Târih-i Güzîde.....	8
2.2. Zafernâme	9
2.3. Nüzhetü’l -Kulûb	10
İKİNCİ BÖLÜM.....	13
BÂTİNİLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI VE BÂTİNÎ GRUPLARI	13
1) İSLÂM TARİHİNDE İLK BÖLÜNMENİN ORTAYA ÇIKIŞI.....	13
2) İLK BÂTİNÎLER VE BÂTİNÎLERDE İLK BÖLÜNME	15
3) BÂTİNÎLER VE DOKTRİNLERİ	18
4) BÂTİNÎ GRUPLARI.....	22
5.HASAN SABBAH’IN FEDAİLERİ VE SELÇUKLULARLA MÜCADELESİ	30
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	37
HAMDULLAH EL-MÜSTEVFİ’NİN TARİH-İ GÜZÎDE ADLI ESERİNDE SELÇUKLU-BÂTİNÎ MÜNASEBETLERİ VE İLGİLİ KAYITLAR.....	37

A. BÜYÜK SELÇUKLULAR ZAMANINDA BÂTİNÎLERLE MÜNASEBETLER	38
1. Melikşah Zamanında Bâtınîlerle Mücadele	39
2. Sultan Berkyaruk Döneminde Bâtınîlerle Mücadele	42
3. Sultan Muhammed Tapar Döneminde Bâtınîlerle Mücadele	44
4. Sultan Sancar Döneminde Bâtınîlerle Mücadele	48
B. TARİH-İ GÜZÎDE'DE BÂTİNÎLERE DAİR KAYITLAR	51
1. Tarih-i Güzîde'de Bâtınîler Hakkındaki Birinci Makale Kayıtları.....	51
a) Mısır, Şam ve Mağrip İsmailîleri.....	52
2. Tarih-i Güzîde'de Bâtınîler Hakkındaki İkinci Makale Kayıtları	63
a) İran İsmailîleri.....	63
SONUÇ	75
KAYNAKLAR.....	80
EKLER	89

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil.1. Bâtınîlerin Peygamber ve İmam Kültü..... 21

Şekil.2. Bâtınîliğin Teşkilât Yapısı..... 21

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

Bâtınîler, Müslüman olarak tanınmakla birlikte ehli sünnet itikadının benimsendiği bölgelerde "*sapkın*" olarak tanımlanan dinî-siyasî bir gruptur. İnançlarının genel kabul gören itikadî eğilimin dışında olması dolayısıyla hissettikleri baskı yüzünden kendilerini gizleme ihtiyacı büyük ölçüde Şîî takiye ilkesine bağlı kalarak hareket etmelerine yol açmıştır. İsmailî olarak da adlandırılan Bâtınî müelliflerin eğitim ve faaliyetlerini gizli tuttıkları için tarihsel anlatımlar üzerine yoğunlaşmadıkları gözlenmiştir. Nitekim tarihsel nitelik taşıyan, modern zamanlardaki sınırlı sayıda birkaç eser dışında konu hakkında pek fazla kaynak yoktur.

Orta Çağ döneminde genel İsmailî tarih kapsamında Yemen'de el-Dâî İmâdeddin İdris b. El-Hasan'ın (872/ 1467) kaleme aldığı *Uyûnü'l-ahbâr ve Fünunü'l-Asar* karşımıza çıkar. İsmailî vesikalarını ve bu mezhebin tarihini iyi bilen dâîlerdendir. Bu eser, Peygamberden ve ilk Şîî imamlardan Yemen'de *Tayyibî Müstâlî davet*in başlangıcına ve Fâtımî Devleti'nin yıkılış sürecine uzanan dönemi kapsayan yedi ciltlik bir tarih kitabıdır. Eserin birinci bölümünde Peygamber ve ailesi, ikinci-beşinci bölümlerde Hz. Ali ve torunları, Mehdî, Muîz, Mustansır gibi Fâtımî halifeleri hakkında bilgi verir. Altıncı ve yedinci bölümlerde ise Mısır ve Yemen'deki Fâtımî hareketini, Fâtımîlerin ilk devirlerini anlatır. Eserin üç nüshası günümüze ulaşmıştır.¹

Bâtınî/İsmailî tarih yazımı incelendiğinde dikkat çeken bir husus da Fâtımî öncesi döneminin ve özel olarak İsmailîliğin ilk evresinin, İsmailî tarih kaynak ve araştırmalarında yer almamasıdır. Dâî Ahmet b. İbrahim en-Nîsâbü'rî'nin *İstîtârü'l-imâm* adlı eseri, 3./9. yüzyılda ilk İsmailî imamlarından Abdullah'ın Selemiye'ye yerleşmesini ve Ubeydullah el-Mehdi'nin kurucusu olduğu Fâtımî Devleti'nin Suriye'den Kuzey Afrika'ya yolculuğunu anlatır. Eserde bunun gibi spesifik olaylara ilişkin kısa ama önemli birkaç tarihsel konu ele alınmaktadır.²

Fâtımî ve Alamut dönemleri, İsmailîlerin tarih yazımında özellikle ilgilendikleri iki dönemdir. Bu dönemlere ait *vekayinâme* niteliği taşıyan önemli eserler ortaya çıkmıştır. Fâtımîlerin yıkılışından sonra Mısır'da kurulan Eyyubi

¹ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İsar Yayınları, İstanbul, 1998, s.276.

² Farhad Daftary, *İsmailîler, Tarihleri ve Öğretileri*, Alfa Yayınları, 2017, İstanbul, s.21.

Devleti zamanında Kahire'de bulunan Fâtımî kütüphanelerinin tahrip edilip yakıldığı, bu yüzden de İsmailîlerin dinî literatürünün imha edildiği iddiası dikkati çekmektedir.³

Bunun yanı sıra tarihsel değere sahip *biyografi* türünden eserler de üretilmiştir. Fâtımî hanedanının kurucusu Cafer b. Ali'nin *Si'ret'i*; Kahire'de baş dâilîk yapan Müeyyed Fiddîn eş-Şirazî'nin otobiyografisi; Kadı Numan'ın *İftitâhi'd-da've*'sinde yer alan dâî *Ebû Abdullah eş-Şiî'nin* otobiyografisi; dâî İbn Havşeb Mansûrî'l-Yemen'in, oğlu Cafer tarafından yazılan *Si'ret'i* gibi eserler bugüne intikal etmemiştir.

Fâtımî dönemi, ihtiva ettiği kaynakların tarihsel değere sahip olması bakımından önemli bir yere sahiptir. Nitekim devletin resmi yazışma organı Divanü'l-İnşâ'dan çıkan risaleler, kararnâmeler, mektuplar ve ilmi eserler bu dönemin önemli ürünleridir. Bu belgeler incelendiğinde doğrudan bugüne aktarılanlar dışında daha sonraki edebi kaynaklarda, mesela Memlûk dönemi müelliflerinden Kalkaşandî'nin *Subhu'l-A'sâ* adlı eserinde de alıntılındığı görülür.⁴

Alamut dönemini içine alan Nizarî İsmailîleri de tarih yazım geleneğini sürdürmüşlerdir. Ancak İsmailîlerin ana kaynaklarının büyük bir çoğunluğunun Moğollar tarafından yakılıp yıkılması sonucu bunların yok olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum özellikle Nizarî İsmailîlerini inceleme ve araştırma hususunda zorluk çekilmesine yol açan başlıca sebeptir. Dolayısıyla bu konu ile ilgili ilk elden Batınî/İsmailî kaynaklarının tümü günümüze intikal etmemiştir.⁵

Nizarî İsmailîleri de tarih yazım geleneğini sürdürmüşlerdir. Ancak İsmailîlerin ana kaynaklarının büyük bir çoğunluğunun Moğollar tarafından yakılıp yıkılması sonucu mevcut kaynaklar yok olup gitmiştir. Özellikle Nizarî İsmailîlerini inceleme ve araştırma konusunda zorluk çekilmesinin temel sebebi de budur. Bu konu ile ilgili ilk elden İsmailî kaynaklarının tümü günümüze kadar intikal etmemiştir.

İsmailîlik, popüler romanlar ve öyküler aracılığıyla edebiyatta da kendine yer bulmuştur. Fakat bu tür eserler tarihi gerçeklikten uzak olduğu için çalışmamızda yer verilmemiştir. Bu çalışma hazırlanırken ilk İsmailî metinlere ulaşamamakla birlikte

³ Daftary, *İsmailîler*, s.22.

⁴ Daftary, *İsmailîler*, s.21-23.

⁵ Ayşe Atıcı, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtınî Hareketi (Hasan Sabbah İle İlk Halefleri Ve İran Nizârî İsmailîleri) (1090-1157)" *AÜSBE*, Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005. s. IX-X.

konuya ilişkin çeşitli türlerdeki ana kaynaklar ile modern araştırmalardan yararlanılmıştır.

Bu çalışma hazırlanırken ilk İsmailî metinlere ulaşamamakla birlikte konuya ilişkin çeşitli türlerdeki kaynaklar ile modern araştırmalardan yararlanılmıştır.

A. Arapça-Farsça Kaynaklar

İbnü'l Esir

Orta Çağ tarihçisi İbnü'l-Esîr tarafından Arapça yazılan *el-Kamil fi't-Tarih*, genel vekâyinâme türünde bir İslâm tarihi olmakla birlikte, Selçuklular hakkında yazılmış en tafsilatlı eserler arasındadır (630/1233). Türkçe'ye bir komisyon tarafından tercüme edilen ve ilk olarak 1987 yılında İstanbul'da neşredilen eserde, Bâtınîlik meselesine ayrıntılı bir biçimde yer verilmiş olup eserin müellifi, Selçuklu sultanlarının Bâtınîler ile girdiği mücadeleler ve dönem içinde gelişen olaylar detaylı bir şekilde anlatmıştır.⁶

Sadreddin el-Hüseynî

Sadreddin El-Hüseynî adıyla meşhur Ali b. Nâsır el-Hüseynî tarafından yazılan *Zübdetü't-tevârih* adlı eser, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye* ismiyle bugüne intikal etmiştir. Selçuklular tarihi hakkında özel vekayiname türündeki eserde özellikle Bâtınîlikle ilgili olarak çeşitli kayıtlar aktarılmış, bu çerçevede Nizâmülmülk'ün ölümü konusuna değinilmiş, bunun yanı sıra Muhammed Tapar devrindeki Bâtınîlerle mücadele hakkında da detaylı bilgi verilmiştir.⁷ Eserin Türkçe tercümesi mevcut olup Türk Tarih Kurumu tarafından neşredilmiştir.⁸

⁶ Abdülkerim Özeydin, "el-Kâmil" *TDVİA*, İstanbul, 2001, C:XXIV, s.281-283. Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, Redaktör: Mertol Tulum, Çev. Komisyon, Bahar Yay. 1-12 cilt, İstanbul, 1987.

⁷ Osman Gazi Özgüdenli, "Ali b. Nâsır el-Hüseynî", *TDVİA*, İstanbul, 2016, EK-1, s.572-573.

⁸ Şadrüddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-selçukiyye*, çev. Necati Lügal, TTK Yay., Ankara, 1999.

İbnü'l-Adîm

Haleb’li tarihçi İbnü'l-Adîm’in kaleme aldığı *Buğyetü’-t-taleb fî Târîhi Haleb* adlı biyografi eseri, İslâm dünyasında 3.-4/9.-10. yüzyıllarda başlayan mahallî tarih yazıcılığı geleneğinin örneklerinden biridir. Eser 7./13. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınmıştır.⁹ Neredeyse kırk cilt olarak bilinen bu hacimli eserden günümüze ancak müsvedde şekilde on cilt intikal edebilmiştir. Müellif, çalışmalarında Hatîb el-Bağdâdî’nin *Târîhu Bağdâd* ve İbn Asâkir’in *Târîhu Dimaşk* adlı eserlerini örnek almıştır. Bunun haricinde İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî, Sem’ânî, GarSünnî’me Muhammed b. Hilâl, Ali b. Nâsır el-Hüseynî, İbnü'l-Kalânîsî ve Azîmî gibi kırk iki tarihçinin eserlerinde yer alan şifahî rivayetlerden yararlandığı da görülmektedir.¹⁰ Eserde Büyük Selçuklu İmparatorluğu devri ve Bâtınîler hakkında bilgilere rastlanmasının yanı sıra bilhassa Nizâmülmülk’ün ölümü, diğer öldürülen Selçuklu devlet adamlarının bahsi ve gelişen siyasi olaylar hakkında bilgiler yer almaktadır.¹¹ Eserin Türklerle ve Selçuklularla ilgili olan kayıtları Ali Sevim tarafından hem Arapça olarak yayımlanmış hem de Türkçeye tercüme edilmiş olup, Tarih Kurumu tarafından neşredilmiştir.¹²

Bündârî

Eyyübîler döneminde yetişmiş ünlü edip ve tarihçidir. *Zübdetü’n-Nusra ve Nühbetül-Usra* adlı eseri üç ayrı müellifin kaleminden çıkmıştır. Bu müellifler eseri yazarken ya kendi gözlemlerini aktarmış, ya bir kısmını görmüş, bir kısmını da şahit olan kimselerden nakletmişlerdir. İlk müellifi olan Vezir Enûşirvan bin Halid birtakım anıları Farsça kaleme almıştır. Selçukluların ilk dönemleri hakkında az da olsa bilgilere rastlanmaktadır. Eser İmadüddîn tarafından Arapça’ya çevrilmiştir.¹³ İsfahanî selefine ait birçok detay da esere eklemiştir. Bir süre sonra eser Bündârî tarafından kısaltılmıştır. Ayrıntılı bilgiler içermese de anlatılan hikayeler içinden

⁹ Ali Sevim, “İbnü'l-Adîm”, *TDVİA*, İstanbul, 1999, C:XX, s. 478-479.

¹⁰ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 146.

¹¹ Sevim, “Buğyet-’t el-taleb fî Tarihi Haleb” *TDVİA*, İstanbul, 1992, C:VI, s.361-362.

¹² Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi, İbnü l-Adîm Buğyetü’-t-taleb fî Târîhi Haleb (Seçmeler) Çeviri, Notlar ve Açıklamalar*, TTK Yay., Ankara, 1982.

¹³ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 23-124.

Bâtînlere yönelik çıkarımlar yapılabilmektedir. Ayrıca eser, Hasan Sabbah'ı ve Nizâmülmülk'ün ölümünü de konu almaktadır.¹⁴

Mr. Th. Houtsma tarafından 1889'da Leiden'de neşredilen metinden Türkçeye çeviren Kıvameddin Burslan'dır. Eser, Burslan tarafından İbnü'l Esîr tarihinden birçok notla tahşiye etmiştir. Eserde Selçukluların ilk zamanlarına dair malumat az olduğu için İbn Esir'in tarihinde yer alan bazı kısımlar tercüme edilerek kitabın başına konulmuştur.¹⁵

Hamdullah Muhammed el-Müstevfi

Hamdullah el-Müstevfi'nin Farsça kaleme aldığı *Târih-i Güzide* adlı eseri, Bâtîniler hakkında bilgi veren kaynaklar arasında önemli bir yer tutmaktadır. Müstevfi bu eserini kaleme alırken Firdevsî'nin *Şehnâme* adlı eseri, İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-nebeviyye*'si, Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'ü, İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-ümem*'i, Ali b. Zeyd el-Beyhakî'nin *Târih-i Beyhak*'ı, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'i, Cüveynî'nin *Târih-i Cihangüşâ*'sı, Reşidüddin'in *Câmi'u't-tevârih*'i, Zahîrüddîn-i Nîsâbü'rî'nin *Selçûknâme*'si gibi yaklaşık yirmiye yakın kaynaktan yararlanmıştı. Bununla birlikte Hândmîr, *Habîbü's-siyer* ve Şüsterî de *Mecâlisü'l-mü'minîn* adlı eserlerinde *Târih-i Güzide*'den büyük ölçüde faydalanmıştır. Müstevfi, *Târih-i Güzide*'de hiçbir kaynakta yer almayan orijinal bilgiler vermiştir. O eserinde, yaratılıştan 730/1330 yılına kadar uzanan çok geniş bir tarihî dönemin olaylarını başarılı biçimde incelemiş ve aktarmıştır. Eser ayrıca İlhanlı hükümdarı Gazân Han'ın 703/1304 tarihindeki ölümünden sonraki çeyrek asır için birinci elden kaynak niteliği taşımaktadır.¹⁶ Eserin bir nüshası E. Browne tarafından Gibb Memorial Serisi arasında tıpkıbasım olarak Londra'da, Hüseyin Nevâî tarafından 1944 yılında Tahran'da yayınlanmıştır.¹⁷ Eser, Yâkub Paşa tarafından Osmanlı Türkçesine çevrilmiştir.¹⁸ Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye çevrilen eser, Türk Tarih Kurumu'nda yayınlanmıştır.¹⁹

¹⁴ Özeydın, "Bündârî", *TDVİA*, İstanbul, 1992, C:VI, s. 489-490.

¹⁵ Bündârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, çev. Kıvameddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.

¹⁶ Özeydın, "Târih-i Güzide", *TDVİA*, C:XL, s. 82-83.

¹⁷ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.123-124.

¹⁸ Özeydın, "Târih-i Güzide", *TDVİA*, C:XL, s. 82-83. Bkz. Nuruosmaniye Ktp., nr. 3213.

¹⁹ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2018.

Bir diğeri eseri *Nüzhetü'l-Külûb*'ta ise, İnan vilâyetlerinden, Selçuklu Sultanı Melikşah'ın tesirinden ve o dönem yaşanan tarihi süreç hakkında bilgi vermesinin yanı sıra yine bu vilâyetlere yapılan Moğol saldırılarından ve Irak Acemlerinden, Hasan Sabbah'tan ve onun dolaşıp gördüğü yerlerden kısaca bahsetmesi ve yer yer Selçuklu tarihi ve dönemin sultanlarını da ihtiva etmesi açısından önemli bir kaynaktır.²⁰

Reşîdüddin Fazlullah

Orta Çağ'ın önemli müelliflerinden biri olan Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî tarafından kaleme alınmış *Câmiü't-Tevârih*, İlhanlı hükümdarı Gazân Han'ın (1295-1304) talebi doğrultusunda yazılmaya başlanmıştır. İlk Çağ'dan bu yana Orta Çağ Avrupa ve İslâm dünyasında birçok kişi kendi inanç, kültür ve düşüncesinden hareketle birtakım umumi tarihler kaleme almışlarsa da Asya ve Avrupa kıtalarındaki çeşitli kavim ve milletlerin, buralarda kurulmuş devletlerin tarihini ilk defa tarafsız bir görüşle kaleme alan Reşîdüddin olmuştur. Konumuz bakımından İsmailîler, Fâtımîler, Nizarîler ve Alamut yöneticileri hakkında bilgiler içeren eser, Bâtınîler konusundaki en önemli kaynaklardan biridir. Müellifin Hasan Sabbah'ın hayatını anlatırken, onun biyografisini anlatan *Sergüzeşt-i Seyyidinâ* adlı eserdende yararlandığı gözlenmektedir.²¹

Eserin orijinalinin bazı bölümleri Farsça, bazı bölümleri Moğolca yazılmıştır. Daha sonra kısmen Arapça'ya çevrilmiştir. *Câmi'ü't-tevârih*'in iki ayrı versiyonu bulunmaktadır. 1306-1307 yıllarında tamamlanan birinci versiyonu üç cilt, 1310'da tamamlanan ikinci versiyonu ise dört cilttir. Gazân Han'ın eser tamamlanmadan vefatı üzerine (1304) müellif tarihini onun halefi Olcaytu'ya ithaf etmeyi düşünmüştür. Fakat Olcaytu bu durumu kabul etmemiş, eseri Gazân Han'a ithaf etmesini talep etmiştir. Bunun yanı sıra kendi adına ayrı bir umumi tarih yazmasını istemiştir. Bu sebeple I. cilt *Târîh-i Gazânî*, *Târîh-i Mübârek-i Gazânî* veya *Dâstân-ı Gazân Hân* olarak adlandırılmıştır. Bu cildin birinci bölümünde Türk ve Moğol kabileleri, bunların çeşitli kolları, şecereleri, Gazân Han'ın soyu, Argun Han'ın (1284-1291) tahta çıkışı, Gazân Han'ın hanımları ve çocukları hakkında bilgi verilir.

²⁰Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfi" C: XV, s. 454-455.

²¹Şeşen, "Câmi'ü't-tevârih", *TDVİA*, İstanbul, 1993, C:VII, s. 132-134.

İkinci bölüm ise Cengiz Han'dan Gazân Han dönemine kadar gelen Moğol tarihinden oluşur.²²

Eserin II. cildinin Gazneliler ve Selçuklulara dair kısımları Ahmed Ateş tarafından; İsmailîler, Fâtımîler ve Nizârîlerle ilgili bölümleri ise Dânişpejûh ve Muhammed Debîr-i Siyâkî tarafından 1338'de Tahran'da yayımlanmıştır. Ahmed Ateş, 1957 yılında Ankara'da basılan tıpkıbasımının transkripsiyonunu yaparak nüshasıyla birlikte aktarmıştır. Ahmed Ateş tarafından yayınlanan eserin II.cildinin 4. cüzünde “Sultan Mahmut ve Devrinin Tarihi”nden bahsedilirken aynı cildin 5. cüzünde “Selçuklular Tarihi” anlatılır. Türk Tarih Kurumu tarafından basılan eserin II. cildinin 4. cüzü 1957'de, 5. cüzü ise 1960'da basılmıştır.²³

Câmiu't-Tevârih'in “İlhanlılar Kısmı” İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hesamipour Khelejani tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Eserin Muhammed Ruşen ile Mustafa Mûsevi'nin hazırladığı Elburz Yayınevi'nin yayınladığı nüsha esas alınarak karşılaştırılmış ve 2013 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır.²⁴

Cüveynî

Atâ Melik Cüveynî'nin 681/1283'te Moğollar, Hârizmşahlar ve İsmailîlere dair yazmış olduğu *Târîh-i Cihângüşâ* adlı eseri üç ciltten oluşmaktadır. Birinci ciltte, Moğolların eski âdet ve gelenekleriyle Cengiz Han'ın ortaya çıkışı, Uygur memleketlerindeki fetihleri ve yasalarına değinilir. Ayrıca Uygurların dinleri, âdetleri ve efsaneleri hakkında bilgiler verilir. Cengiz'in ölümüne kadar Maverâünnehir ve İran'daki fetihleri ve Güyük Han'ın ölümüne kadar meydana gelen olaylar geniş bir şekilde anlatılır. Tuli ile Çağatay'dan kısaca bahsedilir. Kitabın ikinci cildinde Harezmsahlar tarihinden bahsedilmekte, özellikle son hükümdarlar hakkında uzun tafsilât verilmektedir. Yazarın çeşitli kaynaklara dayanarak yazdığı bu ciltte, Karahıtaylar hakkında verdiği bilgilerin başka kaynaklarda bulunmaması, onun tarihî değerini daha da artırmaktadır. Ayrıca bu

²² Şeşen, “Câmi'u't-tevârih”, s. 132-134.

²³ Ahmed Ateş, *Câmi'Al-Tavârih*, TTK Basımevi, Ankara, 1999.

²⁴Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejani, TTK Yayınları, Ankara, 2013. Ayrıca eserin Selçuklularla ilgili kısmının bir çevirisi için bakınız, *Camiu't-Tevarih Selçuklu Devleti*, terc. E. Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yay., İstanbul, 2010.

ciltte Ögedey zamanından başlayarak, Hülâgû'nun İran'a gelişine kadar hüküm süren Moğol hükümdarlarından bahsedilmektedir. Yazarın Moğol hâkimlerinden bahseden son kısmına ait olaylar hakkındaki bilgilerin bazılarını, kendisi gibi devlet hizmetinde bulunmuş olan babasından duyduklarına ve bazılarını da bizzat kendi gördüklerine dayandırmıştır.²⁵

Eserin çalışmamız açısından önemli olan üçüncü cildinde Mengü Kağan'dan, Hülâgû Han'ın İran'a intikalinden sonraki etkinliklerinden ve İsmailîlerden söz edilmektedir. Alamut Kalesi'nin ele geçirilmesinden sonra Alamut'un son hâkimi olan Rükneddin Hürşâh'ın ve İsmailîlerin âkıbetinin anlatıldığı eser 655/1257 yılı hadiseleriyle son bulmaktadır. Cüveynî, eserinin bu cildinde kayıt altına aldığı hadiselerin birçoğuna bizzat şahitlik etmiştir. Ayrıca Hasan Sabbâh'ın otobiyografisini ve İsmailî itikadını kapsayan “*Sergüzeşt-i Seyyidinâ*” başta olmak üzere müellifi bilinmeyen “*Târîh-i Cil ü Deylem*”, İbnü'l-Esîr'in “*el-Kâmil fi't-tarih*”i ile günümüze intikal etmeyen bazı eserlerden ve Alamut'taki İsmailî belgelerinden yararlanılarak hazırlanmış olması açısından son derece önemli bir telif olarak karşımıza çıkmaktadır. 656/1258'de Bağdat'ın Moğollar tarafından işgal edilmesinin ardından Nasîrüddîn Tûsî'nin yazmış olduğu küçük bir zeylin de *Târîh-i Cihângüşâ*'ya ilâve edildiği anlaşılmaktadır.²⁶

Eserin tam metninin Türkçe çevirisini, Mirza Muhammed Kazvinî'nin neşrini esas alan Mürsel Öztürk yapmış ve bu tercüme neşir 2013 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır.²⁷

Râvendî

Muhammed b. Ali b. Süleyman er. Râvendî tarafından kaleme alınan *Râhatü's-Sudûr ve Ayeti's-Sürûr* adlı eserde ilk olarak peygamberler, Resûl-i Ekrem, ashap ve tâbiîn ile ulemâya metihler yer almaktadır. Müellif, Türkiye Selçuklu Sultanı Gıyâseddin Keyhüsrev'in lakap ve şeceresinden bahsedilmesinin ardından eseri nasıl kaleme aldığı anlatmaktadır. *Râhatü's-Sudûr*, esasen Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun tarih sahnesine çıkışından başlayıp son Irak Selçuklu Sultanı II.

²⁵Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara, 2013.

²⁶ Özgüdenli, “Târîh-i Cihângüşâ”, *TDVİA*, İstanbul, 2011, C:XL, s. 77-79.

²⁷Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara, 2013.

Tuğrul'un ölümüne (1194) kadar geçen zamanı kapsayan bir Selçuklu tarihidir. Ek olarak sunulan bölümde ise 590-595/1194-1199 yılları içerisinde meydana gelen olaylar ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Bu bölüm bütünüyle nakillerden oluşmuş olup eserin en önemli kısmı, Irak Selçuklu sultanları Arslanşah ile II. Tuğrul dönemini (1160-1194) anlatan bölümdür. Müellif bu bölümü kaleme alırken birinci elden kaynaklara dayanarak tafsilatlı bilgiler vermiştir. Ravendî sultana ve okuyuculara yönelik ahlâki öğütler vermek maksadıyla eserine Şiir, vecize ve atasözleri almıştır. Eserde yer alan 2799 beyitten yalnızca 511'i müellife aittir. Geriye kalan kısmı ise esas olarak Firdevsî'nin *Şehnâme*'si olmak üzere çeşitli eserlerden alınmıştır. Ravendî'nin eserinde İsmailîlik konusuna detaylı olmasa da değinilmiştir.²⁸ Eseri Türk Tarih Kurumu neşretmiş, M. İkbâl tarafından 1921 yılında Londra'da, 1985 yılında Tahran'da, Ahmed Ateş tarafından 1957-1960 yıllarında Ankara'da yayınlanmıştır.²⁹

Eksik tarafı kronolojiye önem vermemesi ve bir edebiyat eseri gibi atasözleri ve şiiirlere fazla yer vermesidir. Kendisinden önceki devirde Selçuklu tarihi için, Ebû Tâhir el-Hâtûnî ile Zahîrüddîn Nisaburî'nin *Selçuknâmelerinden* faydalanmıştır.³⁰

Nîsâbûrî

Selçuklu devri tarihçisi olarak bilinen Zahîrüddîn-i Nîsâbûrî, yine kendisi gibi Selçuklu dönemi tarihçisi ve aynı zamanda *Râhatü's-Sudûr*' müellifi Râvendî'nin akrabasıdır. VI/XII. yüzyılın başlarında dünyaya geldiği ve Irak Selçuklu Devleti topraklarında yaşadığı anlaşılmaktadır. Irak Selçuklu Sultanı Mesûd b. Muhammed Tapar (1134-1152) ve Arslanşah b. Tuğrul'un (1161-1177) hocalığını üstlenmiştir. Bilinen tek eseri *Selçuknâme* olan Zahîrüddîn-i Nîsâbûrî eserini, son Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul adına yazmıştır. Eser yaklaşık 1177-1186 yılları arasında yazılmış olup, Selçukluların tarih sahnesine çıkışından başlayıp II. Tuğrul'un hükümdarlığının başlarına kadar tahakkuk eden hadiseleri içermektedir.³¹ II. Tuğrul'un sultanlığının henüz başlarında iken bir anda sona erdiği görülür. Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu

²⁸Özaydın, "Muhammed b. Ali Râvendî" *TDVİA*, İstanbul, 2007, C:XXXVII, s.471-472.

²⁹Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 127; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Ayeti's-Sürûr*, çev. Ahmed Ateş, TTK Yay., Ankara 1999.

³⁰Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK Basımevi, Ankara, 1990, s. XV.

³¹ Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s. XV.

Sultanlarının hükümdarlık devirlerine göre on dört fasıl şeklinde düzenlenmiş olan eserde müellif, bu fasıllarda her bir sultanın fizikî ve ahlâkî nitelikleriyle beraber devrinde meydana gelen siyasî hadiselerle yer vermiştir. Sultanların doğum ve ölüm tarihleri gibi bilgiler kaydedilmiş, olaylar ayrıntılarıyla aktarılmaya çalışılmış, ancak sosyal ve kültürel hayata ve idarî teşkilât yapısına ilişkin daha az bilgi verilmiştir. Yalın bir üslûpla yazılan eserde yer yer kısa şiirler mevcut olup tanıklık edilen veya başkalarından duyulan hadiselerle de eserde yer verilmiştir. Müellif, bunun yanında günümüze intikal etmeyen bazı kaynaklardan da yararlanmıştır. Fakat Ebû Tâhir Hâtûnî'nin *Şikârnâme* adlı eseri dışında herhangi bir kaynağın ismi zikredilmemiştir. Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin *Târîh-i Beyhaki*'siyle Ebû Tâhir Hâtûnî'nin *Târîh-i Âl-i Selcûk* ve Enûşirvân b. Hâlid'in *Fütûru zamâni's-sudûr ve sudûru zamâni'l-fütûr* adlı günümüze ulaşmayan eserleri de onun kaynakları arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Müellif gerektiğinde resmî belgelere de başvurmuştur.³²

Zahîrüddîn Nisâbü'rî, Bâtînîlerin daha çok Selçuklu sultanların döneminde gösterdikleri faaliyetlere değinmiş, özel bir başlık altında bilgi sunmamıştır. Bâtînîler ile alakalı detaylı bir kaynak olmamakla beraber bilhassa Muhammed Tapar devri Bâtînî propagandaları hakkında önemli bilgi vermektedir.³³

Eserin Farsça metni Mirza İsmail Afşar ve Muhammed Ramazanî tarafından tashih edilerek 1390 (2011) yılında Tahran'da basılmıştır.

Eser ilk kez Ayşe Gül Fidan tarafından Türkçeye tercüme edilip, inceleme ve değerlendirilmesi yapılmıştır.³⁴

Aksarâyî, Kerimüddin Mahmud

Mahmûd b. Muhammed el-Aksarâyî'nin Anadolu Selçukluları tarihi hakkında en mühim kaynaklarından birini oluşturan adlı eseri *Müsâmeretü'l-ahbâr ve müsâyeretü'l-ahyâr*, İbn Bîbî'nin *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-umûri'l-Alâ'iyye* adlı eserinden sonra Anadolu Selçukluları tarihi hakkında en önemli kaynak olarak bilinmektedir. 723/ 1323'te telif edilmiş olan ve İlhanlıların Anadolu valisi

³² Özgüdenli, "Zahîrüddîn-i Nisâbü'rî", *TDVİA*, İstanbul, 2013, C: XLIV, s.102-103.

³³ Atıcı, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtînî Hareketi", s. XII.

³⁴ Ayşe Gül Fidan, "Hâce İmâm Zahîrü'd-dîn Nisâbü'rî'nin Selçuknâmesi : inceleme-çeviri", *AÜSBE*, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Timurtaş'a ithaf edilen bu eser dört bölümden oluşmaktadır. Eserin birinci bölümünde Rûmî, Hicrî, Yezdicerd ve Celâlî takvimlerinden bahsedilmektedir. İkinci bölümü Hz. Muhammed, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîlere ayrılmıştır. Üçüncü bölümde ise Büyük Selçukluların kuruluşundan yıkılışına kadar meydana gelen hadiselerle II. Gıyâseddin Keyhüsrev'e kadar gelen Anadolu Selçukluları tarihini içeren olaylar ele alınmıştır. XIII. yüzyılın ikinci yarısından XIV. yüzyılın ikinci yarısına dek gerçekleşen olaylar son bölüm olup, kendi gözlemlerine dayanır. Bu kısımlar eserin en geniş ve en önemli bölümünü oluşturmaktadır. Müellif, eserini kaleme alırken İbn Abdürabbih'in *el-İkdü'l-ferîd*, Kadî Beyzâvî'nin *Nizâmü't-tevârih* ve Ebû Bekir es-Sûlî'nin *Kitâbü'l-Evrâk* adlı eserleriyle bazı Selçuknâmelerden istifade etmiştir. Selçuklu dönemi müelliflerinden Niğdeli Kadı Ahmed *el-Veledü's-şefîk* adlı eserinde ve Osmanlı tarihçisi Müneccimbaşı da *Câmi'u'd-düvel* adlı eserinde Anadolu Selçukluları hakkındaki konularda onu kaynak olarak kullanmışlardır.³⁵

Lütfullah, Müneccimbaşı Ahmed

Müneccimbaşı'nın *Câmi'u'd-düvel* adlı Arapça eseri *Müneccimbaşı Tarihi* adıyla da bilinmektedir. Eserin iki cilt şeklindeki müellif nüshasında *Câmi'u'd-düvel* başlığı bulunmaktadır.

Ancak esas isminin *Sahâ'ifü'l-ahbâr fî vekâyi'i'l-a'sâr* şeklinde olduğu da söylenmektedir. Ekseriyetle eserin Arapça aslı *Câmi'u'd-düvel*, Türkçe tercümesi *Sahâ'ifü'l-ahbâr* olarak ün kazanmıştır. Kara Mustafa Paşa'nın emri üzerine yazılmış olan *Câmi'u'd-düvel* yaratılıştan 1081/1670 yılına kadar meydana gelen olayları ele alan bir genel vekâyinâmedir.³⁶

Eser, Ali Öngül tarafından derlenerek iki cilt halinde basılmış olup, I. cildinde “Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları”, II. cildinde ise “Anadolu Selçukluları ve Beylikler” konuları yer almaktadır. Konumuz açısından eserde

³⁵İsmail Aka, “Mahmûd b. Muhammed el-Aksarâyi”, *TDVİA*, İstanbul, 1989, C.II, s.293.

³⁶Ahmet Ağırakça, “Müneccimbaşı, Ahmed Dede”, *TDVİA*, İstanbul, 2006, C:XXXI, s. 4-6.

Selçuklu sultanlarının faaliyetleri ve Bâtînîlerle mücadelelere dair kayıtlar yer almaktadır.³⁷

Nasır-ı Hüsrev

Nasır-ı Hüsrev, bazı kaynakların aktardığına göre Hz. Ali soyundan geldiği söylenmiştir. Fakat kendisi eserlerinde bu şekilde herhangi bir iddiada bulunmamıştır. Şiirlerinde “*Şîa-i Alî, Şîa-i evlâd-ı Alî, bende-i ferzend-i Resûl*” şeklindeki söyleyişleri sıklıkla kullanması onun Hz. Ali taraftarı olduğunu açıkça göstermektedir. Ayrıca tarih kitaplarında ve tezkire kitaplarında da “*Alevî*” olduğuna dair birtakım ilişkilendirmeler yapılması Hz. Ali taraftarı olduğuna işaret etmektedir. Horasan’da Bâtînî dâisi olarak faaliyette bulunmuş, kaleme aldığı Şiirlerde *hüccet, sefir, me’mur, me’zun* gibi İsmailî terimleri mahlas olarak kullanmıştır. İslâm âlemini Fâtımîlerin kurtaracağına inanmış, Mısır’da İsmailiyye mezhebine girmiştir. 441/1050 yılında Fâtımî halifesi el-Mustansır tarafından bu mezhebi Horasan’da yayma görevi verilmiştir. Selçukluların İsmailîye mezhebine karşı mücadelelerinden kaçarak Mazenderan’a, ardından da Bedehşan’a gitmiştir. Dolıştığı yerlerde gördüklerini *Sefernâmesine* yazmıştır.³⁸ Yaşamının sonlarına doğru yazdığı rivayet edilen *Risâletü’n-nedâme fî zâdi’l-kıyâme* adlı metin Takıyyüddin el-Kâşî tarafından Farsça’ya çevrilerek tezkiresinin sonuna ilâve edilmiştir. Çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Nâsır-ı Hüsrev’in yaşamına dair *Sefernâme*’sinde anlattığı yedi yıllık süreçte (1045-1052) divanında ve diğer eserlerinde verdiği ipucu niteliğindeki bilgiler dışında başka bir bilgiye yer verilmemiştir.³⁹

Eser, bilhassa Bâtînî öğretisi ve Nasır-ı Hüsrev’in Bâtînîlik hakkındaki düşüncelerini anlayabilmek açısından önemlidir. Dili Farsça olan eserin ilk kez 1881’de Paris’te Schefer tarafından Fransızca’ya çevrildiği bilinmektedir.⁴⁰ Abdülvehhab Tarzi tarafından Türkçeye yapılan tercümesi 1994 yılında Ankara’da basılmıştır.⁴¹

³⁷Müneccimbaşı Ahmed B. Lütfullah, *Câmiu’d-Düvel (Selçuklular Tarihi I-II)*, der. Ali Öngül, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2017.

³⁸Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 106.

³⁹Nihat Azamat, “Nasır-ı Hüsrev” *TDVİA*, İstanbul, 2006, C:XXXII, s. 395-397.

⁴⁰Atıcı, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Bâtînî Hareketi”, s. XXVIII.

⁴¹Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 106.106.

Nizâmülmülk

Orta Çağ İslâm dünyasının en başarılı devlet adamlarından biri olan Büyük Selçukluların ünlü veziri olan Nizâmülmülk tarafından kaleme alınmış bir eserdir. Şîi-Bâtînî düşüncenin ne kadar sağlıklı olduğunu izah etmeye çalışan Nizâmülmülk, Sünnîliği yayıp güçlendirmeye gayret göstermiştir. Tarihte Nizâmiye Medreseleri ile şöhrete kavuşmuş olan Nizâmülmülk, hadis rivayeti ile de meşgul olmasının yanı sıra çeşitli şehirlerde hadis yazılması amacıyla toplantılar düzenlemiştir.⁴²

Büyük Selçuklu devlet teşkilâtı hakkında bilgi veren *Siyâsetnâme (Siyerü'l-mülûk)*, 50 kısımdan oluşmaktadır. Devlet yönetimi ile ilgili bir kitap yazılması için yarışma düzenleyen Sultan Melikşah, o yarışmada yazılan eserler arasından Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'sini beğenmiştir. *Siyâsetnâme* devlet teşkilâtında vezir, sultan ve devlet ile alakalı konular hakkında bilgi vermesinin yanı sıra askerî teşkilât yapısı içerisinde Selçuklu ordusu ve gelir dağılımı ile ilgili önemli bilgiler ve tavsiyeler de içermektedir. Adalet teşkilâtı bölümünde ise sultanın adalet anlayışı ve kadı hakkında bilgiler ve tavsiyelere yer verilmiştir. Eserin dili Farsça'dır. İran'da pek çok kez basılmıştır. Mehmet Altay Köymen tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁴³ Kırk yedinci bölümü incelendiğinde ise Bâtînîler ve Karmatiler hakkında bilgiler içerdiği görülür. Eserde Bâtînîler ve dönemi hakkında önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Bilhassa Bâtînîlerin ilk dönemi hakkında bilgi veren neredeyse tek kaynak olma özelliğine sahiptir.⁴⁴

Hasan Sabbah

Hasan Sabbah tarafından kaleme alınan 1166-1210 yıllarından kalma bir eser olan *Heft Bab-i Baba Seyyidna*, yedi fasıldan oluşur.

Eseri derleyip kitaba dönüştüren kişi Kazvin İsmâîli dâîsi Abu İshak Kuhistani'dir. Dolaylı olarak yaralanılan mevcut eserde Nizarî İsmailîlerin inanç ve itikadından, felsefî bakış açılarından ve siyasetinden; 1164 yılında "Büyük Kıyamet" adıyla dünyaya duyurulmasından hareketle yeni ilkeler ve doktrinlerinden

⁴² Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s. XXVI.

⁴³ Mehmet Altay Köymen, *Nizâmülmülk Siyâset-nâme*, TTK Basımevi, Ankara, 1999.

⁴⁴ Özaydın "Nizâmülmülk" *TDVİA*, İstanbul, 2007, C:XXXIII, s.194-196.

söz edilmektedir. Bu doktrinlerinin temelleri ve gayeleri “gizlilikten çıkış reformlarından” bahsetmektedir.⁴⁵

Hasan Sabbah’a ait diğer bir eser onun hayat hikayesinin anlatıldığı *Sergüzeşt-i Seyyidnâ*’dır. Eser, Hasan Sabbah’ın bir biyografisidir. Alamut Kalesi 1256 yılında Moğollar tarafından alındığında, kaledeki kütüphaneyi tetkik eden Moğol devlet adamı ve tarihçi Cüveynî bu kitabı bulmuş ve himaye etmiştir. Cüveynî, Alamut kütüphanesini Hûlâgû Hân’ın izniyle incelemişti ve dinî fikirlere karşıt eserleri imha etmekle görevlendirilmişti. Cüveynî bu görevi sırasında sadece bu kitabı koruma altına almıştır. Ayrıca kendi tarihini yazarken Hasan Sabbah ve Haşîşîlerle ilgili konularda bu kitaptan istifade etmiştir.⁴⁶ *Sergüzeşt-i Seyyidnâ (Efendimizin Maceraları)* adlı eserin günümüze hiçbir nüshası intikal etmemiştir. Ancak Alamut ve büyük olasılıkla diğer İsmailî kale ve kütüphanelerdeki yağmalara dahil olarak Moğol döneminde Fars tarihçilerin eline geçmiştir.⁴⁷

Gazali

Kitâb-ı Kavâsimu'l-Bâtiniyye adlı eser, Bâtînîlerin oluşturduğu doktrin açısından oluşan şüphelerden kurtulmak amacıyla yazılmıştır. Bu eserde Gazali önce Hasan Sabbah’ın taliminin gereksiz olduğuna dair delillerini yazmıştır. Birine baş, birine son, geri kalanına ise iki kanat dediği bu delilleri tek tek yorumlamıştır. Gazali risaleyi dört “kâsima” şeklinde bölümlere ayırmıştır. Ahmed Ateş tarafından derlenerek “Bâtînîlerin Belini Kırın Deliller” olarak günümüz Türkçesine uyarlanmıştır.⁴⁸

⁴⁵ Atıcı, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Bâtînî Hareketi”, s. XXII.

⁴⁶ Laurence Lockhart “Hasan-ı Sabbâh ve Haşîşîler”, çev. Süleyman Tülücü, *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, S.26, Erzurum 2006, s.216.

⁴⁷ Atıcı, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Bâtînî Hareketi” s. XXVIII.

⁴⁸ İmam Gazali, *Kitâb-ı Kavâsimu'l-Bâtiniyye*, çev. Ahmed Ateş, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2017, s.25.

Ebu'l- Fedail, Muhammed Hammadi

Bâtînîlerin ve Karmatîlerin İç Yüzü adlı eserde Bâtînî davetin başlangıcından, davet ve mezhep derecelerinden, telkin tarzlarından bahsedilmektedir. Eser 1948 yılında M. Şemsettin Günaltay tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁴⁹

B. Gayrımüslim Kaynaklar (Ermenice-Süryanice-Latine)

Urfalı Mateos

Yakın Şark ve Türk tarihinin incelenmesi ve aydınlanması için önemli belgeler temin etmiş olan Ermeni müverrihleri arasında, Urfalı Mateos'un vekâyinamesi hususî bir öneme sahiptir. XI. yüzyıl sonunda ve XII.yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan müellif, bütün hayatını Urfa'da geçirmiş olup bu bölgede ve Suriye'de geçmiş olan tarihî olaylara şahitlik etmiştir. Mateos'un vekâyinamesi gerek Ermeni, gerek Süryanî, gerekse Bizans ve Arap müelliflerinin eserleriyle karşılaştırıldığı vakit hiçbir eserde rastlanmayan birçok yeni olayları ve tafsilâtı ihtiva ettiği görülmektedir. Mateos'un doğum ve ölüm tarihleri bilinmemekle beraber, hayatı ve ilmî kimliğini tespit ve mütalâa etmek için herhangi bir belge bulunamamıştır. Zira, gerek Ermeni, gerekse Süryanî veya diğer milletlere mensup müelliflerden hiçbiri ondan bahsetmemiştir. Bu şartlar altında, Mateos'un şahsına dair elde edebildiğimiz tek kaynak kendi eseri olmuştur. O, eserinin iki yerinde (ikinci kısım, mukaddime), kendisinin Urfa'da doğmuş ve orada yaşamış olduğunu, manastır başrahibi bulunduğunu ve eserini de orada yazmış olduğunu anlatmıştır. Mateos'un ölüm tarihi meçhul kalmışsa da eseri 1136 tarihinde son bulduğuna göre, onun, bu tarihte veya ona yakın bir zamanda ölmüş olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰

Eserin 1136 tarihinden sonraki bölümünü Mateos'un talebesi olan Papaz Grigor kaleme almıştır. *Zeyl* 1136-1162 yıllarında Ermeni ve Hristiyan tarihinden bahseder. Eser Hrant D. Andreasyan tarafından Türkçeye çevrilmiş, Türk Tarih

⁴⁹ Muhammed Hammadi, *Bâtînîlerin ve Karmatîlerin İç Yüzü*, çev. İsmail Hatib Erzen, Sebül Yayinevi, İstanbul, 2004, s.8.

⁵⁰ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurier, M. Halil Yinanç, TTK Basımevi, Ankara, 1962, s. XVIII-XXIII.

Kurumu 1962-1987 yıllarında iki defa yayınlamıştır. Oldukça mübalağalı bir dille yazılmıştır.⁵¹

Vekayinâmede Selçuklulara dair bilgiler verilmesinin yanı sıra eserde 952-1136 yıllarında cereyan eden olaylar anlatılmıştır. Özellikle Melikşah dönemi hadiseleri ele alınmıştır.⁵² Eser, Hrant D. Andreasyan tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Türkçe çevirisinde katkısı olan Mükrimin Halil Yınanç aracılığıyla tercüme nüshaya bazı notlar ilâve edilmiş ve çeşitli düzenlemeler yapılmıştır.⁵³

Bar Hebraeus (Abû'l- Farac)

Eserin müellifi olan Bar Hebraeus, Süryani bir papas olup Malatyalı Gregorius Abu'l Farac adıyla da bilinir. Eserin adı, Süryanice *Kronografya* olup Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Türkçe tercümede Ernest A. Wallis Budge tarafından İngilizce'ye çevrilen nüshası esas tutulmuş ancak müellifin yazdığı Arapça *Muhtasarü'd-Düvel* de göz önünde bulundurulmuştur. Ayrıca İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Fidâ gibi Arap tarihçilerinin eserlerine de müracaat edilerek asıl isimlerin mümkün olduğu kadar sadık kalarak doğru yazılmasına gayret edilmiştir. Eser, Ömer Rıza Doğrul tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁵⁴

Marco Polo

Batı âlemine Asya ve Uzakdoğu'yu tanıtan Venedikli ve Orta Çağ'ın en büyük seyyahlarından birisi Marco Polo'dur. Ancak Çin'e kadar yolculuk yapmış olan Marco Polo'nun hayatı ve seyahatleri hakkındaki bilgiler kesin değildir. *Dünyanın Hikaye Edilişi (Harikalar Kitabı 1)* adlı seyahatnamesinde, 13.yüzyıl hakkında bilgi vermektedir. Seyahatnâmede özellikle Türk ve İslâm âlemi hakkında yer alan özlü bilgiler dikkat çekicidir.⁵⁵

Marco Polo'nun seyahatnamesinde Alamut Kalesi ve fedâiler üç başlık altında incelenmiştir. Alamut Kalesi'ndeki cennet bahçelerinden bahsedilmesinin

⁵¹ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 129.

⁵² Atıcı, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtîni Hareketi, s.XVIII.

⁵³ Bkz. *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurier, M. Halil Yınanç, TTK Basımevi, Ankara, 1962.

⁵⁴ Gregory Abû'l Farac, *Ebû'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Basımevi, Ankara 1945.

⁵⁵ Şakiroğlu "Marco Polo" *TDVİA*, C:XXVIII, s.41-43.

yanı sıra o dönemde bilhassa o bölgeyi gezip gören bir kimse aracılığıyla aktarıldığı için Polo'nun bu eseri önemli yer tutmaktadır. Fakat birtakım kaynaklar Marco Polo'nun esasında Alamut Kalesi'ni hiç görmediği ve hatta o bölgeden hiç geçmediğini, yalnızca duyduklarını yazmış olduğunu iddia ettiklerinden, bu durum, kuşku uyandıran ve ayrı bir araştırma gerektiren bir husustur.⁵⁶

Süryânî Mihael

1126 yılında Malatya'da doğan Mihael, 1166'da Süryânî Kilisesi patriği olmuştur. Süryânî Kilisesi tarihi etrafındabir dünya tarihi yazmıştır. Süryanice olan bu eserde 1195 yılına kadarki olaylar anlatılır. İslâm Tarihi ve özellikle Selçuklular tarihini ele alması bakımından önemlidir. Shabau tarafından 1924'te Paris'te Fransızca tercümesi ile birlikte yayınlanmıştır. İsmi bilinmeyen bu kitaba daha sonra biri tarafından 1204- 1234 yılları olaylarından bahseden bir zeyl yazmıştır. Bu eser de 1916-1920 yıllarında Paris'te basılmıştır.⁵⁷

C. Araştırmalar

Tevfik, Ebuzziyâ Mehmed

Gazeteci, matbaacı, mütercim ve aynı zamanda yeni edebiyatın yaygınlaştırılmasında emeği geçen yayımcı Ebuzziyâ Mehmed Tevfik'tir. *Hasan b. Sabbâh* adlı biyografik bir eseri bulunmaktadır.

Eserde Hasan Sabbah'ın kişiliğinden, hayatından ve yaptığı faaliyetlerden geniş bir biçimde bahsetmiştir. Bunun yanı sıra Alamut Kalesi ve fedâîler ile ilgili ayrıntılı bilgiler de vermiştir. Muhammed Tapar ve komutanlarının Alamut Kalesi'ne gerçekleştirmiş oldukları seferler ile ilgili Sancar'a yapılan suikastten ve bunun gibi o dönemde cereyan eden önemli gelişmelerden bahsedilmiştir.⁵⁸

⁵⁶ Atıcı, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtîni Hareketi*, s. XIX.

⁵⁷ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 129.

⁵⁸ Ziyad Ebuzziya, "Ebuzziyâ Mehmed Tevfik", *TDVİA*, İstanbul, 1994, C:X, s. 374-378.

Sykes, Percy

Bir asker, diplomat, edebiyatçı ve bir bilgin olan Sykes, Hindistan'da genç bir subay olarak görev yaptığı yıllarda Farsça öğrenmeye başlamıştır. ⁵⁹

Tarihi, coğrafi ve biyografik eserlerin yanı sıra İran'daki seyahatlerini anlatan yazar, iki cilt ve doksan fasıldan oluşan, umumi olarak İran tarihi ve coğrafyasına ilişkin bilgi ihtiva eden *Tarih-i İran* adlı eserinin ikinci cildinin 52. Bölümünde “Türkiye Selçuklular Dönemi” başlığı altında Selçuklu sultanları devri ile alakalı kısa bilgilere yer vermiştir. Ayrıca eserde Hasan Sabbah'ın Alamut Kalesi'ni ne şekilde ele geçirdiğinden ve fedâîlerin ihtimamından söz edilmektedir. Bâtınîler ile ilgili ayrıntılı bilgiler içermese de istifade edilebilecek bir eserdir. ⁶⁰

Bâtınîlerle ilgili en önemli araştırmalar İngiltere'de “İsmailî Enstitüsü” tarafından yapılan çalışmalardır. Londra'da İsmailî Araştırmaları Enstitüsü'nün eş müdürü ve aynı zamanda Akademik Araştırmalar ve Yayınlar bölümünün başkanı olan Farhad Daftary, 1960'lı yılların ortasından beri Şîî çalışmalarına bilhassa Bâtınî geleneğine ilgi göstermiş, “Bâtınîliğin karmaşık tarihinin ilk kapsamlı ve ayrıntılı sentezini sunmuştur.” ⁶¹ Dolayısıyla bu çalışmada Daftary'nin çalışmasından yararlanılmıştır.

Marshall G.S. Hodgson'ın *The Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizârî Isma'îlis Against the Islamic World* ⁶² adlı eseri Nizârî-İsmailî Şîîlerinin fikirleri üzerine yapılmış ilk inceleme niteliğini taşıması açısından önemlidir. Hodgson, XI ve XII. yüzyılların kültür ortamı konusunda Nizârî doktrininin dinî ve siyasî önemini tayin etmeye gayret etmiştir. Kısacası, Amerikalı şarkiyatçı ve tarihçi Hodgson, Nizârî-İsmailî ve İslâm medeniyeti tarihi ile alakalı çalışmalarıyla önemli katkılar sağlamıştır. ⁶³

Haşîşiler konusunda dikkat çeken bir diğer tarihçi Bernard Lewis'dir. *Haşîşiler* 1967 yılında Bernard Lewis tarafından yazılmıştır. Bâtınîler hakkında hazırlanmış en önemli eserlerden biridir. Bâtınîliğin öğretilerini, Hasan Sabbah'ın

⁵⁹ Denis Wright, “SYKES, Percy Molesworth,” *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2008, (Erişim) <http://www.iranicaonline.org/articles/sykes-percy> , 20 Temmuz 2019

⁶⁰ Atıcı, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtınî Hareketi”, s. XXI.

⁶¹ Daftary, *İsmailîler, Tarihleri ve Öğretileri*, Alfa Yayınları, İstanbul 2007, s.7.

⁶² Marshall G.S. Hodgson, *The Order of Assassins*, Mouton&Co., Gravenhage, 1955.

⁶³ Edmund Burke III, “Marshall G. S. Hodgson” *TDVİA*, İstanbul, 1998, C:XVIII, s.211-213.

efsanevî yaşamının güncesini aktarmaktadır. Kapsamlı, anlaşılır ve yetkin bir çalışmadır. Kitap Türkçeye tercüme edilmiştir.⁶⁴

Bâtînlilik konusunda Türkçe olarak yapılan müstakil incelemeler oldukça azdır. Mevcut araştırmaların çoğu dolaylı incelemeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunların en önemlilerinden biri Mehmet Şerafettin Yaltkaya'nın *Fâtımîler ve Hasan Sabbah* adlı çalışmasıdır. Eser Kerbelâ'dan başlayarak Fatimîlerin kuruluşu, Hasan Sabbah'ın *daî* olması, Alamut'a yerleşmesi ve ölümüne kadar geçen süreçte hem siyasi hem de dini hareketlerden bahsetmektedir.⁶⁵

Ahmet Ocak'ın kaleme aldığı *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)* adlı çalışma, Şîî ve Sünnî halifelikler olmak üzere iki kutba ayrılan, aynı zamanda pek çok siyasi teşekkülün meydana geldiği İslâm coğrafyasının XI. yüzyıldaki durumunu ve Selçukluların Sünnî düşüncenin hamisi olarak onun gelişmesi için gösterdiği çabaları, Şîî, Bâtînî, Karmatilik gibi Ehl-i Sünnet dışı akımlara karşı verdiği mücadeleyi ana kaynaklara dayanarak ortaya koyan bir araştırmadır. Kitapta ayrıca Selçuklular döneminde mezhepler, tasavvuf hareketleri, Selçukluların bunlara karşı yaklaşımı, gayrimüslim tebaanın vaziyeti ve Selçukluların onlara karşı aldığı tedbirler vb. konular da yer almaktadır.⁶⁶

İbrahim Kafesoğlu'nun *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* adlı eseri, Melikşah dönemi Bâtînîler konusunda önemli bir kaynaktır. Kafesoğlu, özellikle Melikşah dönemi olaylarından bahsederken Hasan Sabbah ve Bâtînîlerle mücadele konusuna değinmiştir.⁶⁷

Abdülkerim Özaydın'ın yazdığı, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklular Tarihi (498-1105-1118)* adlı eserinde Muhammed Tapar dönemi Bâtînî faaliyetlerine değinilmiştir. Yine aynı yazarın *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklular Tarihi (485-496/1092-1104)* adlı eserde de Sultan Berkyaruk dönemi Bâtînî faaliyetleri hakkında bilgiler yer alır.⁶⁸

⁶⁴ Bernard Lewis, *Haşhaşiler-İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, çev. Ali Aktan, Kapı Yayınları, İstanbul 2016.

⁶⁵ Şerafettin Yaltkaya, *Fatimiler ve Hasan Sabbah*, *Daru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Tersin II, İstanbul, 1928.

⁶⁶ Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul, 2002.

⁶⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014.

⁶⁸ Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK Basımevi, Ankara, 1990.

İbrahim Agâh Çubukçu'nun *Gazali ve Kelâm Felsefesi* adlı eseri konu hakkında önemli araştırmalardan biridir. "Gazali'nin Bâtınîlerle mücadelesi" başlığı altında konuya temas edilmiştir.⁶⁹

Mehmet Altay Köymen'in *Alp Arslan ve Zamanı*,⁷⁰ *Büyük Selçuklular İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri)*,⁷¹ *Tuğrul Bey ve Zamanı* adlı çalışmalarında Selçuklu sultanlarının Bâtınîlerle olan mücadelelerine dair kayıtlar yer almaktadır.⁷² Özellikle *Selçuklu Devri Türk Tarihi* adlı eseri, Bâtıniliğin tarihçesi ve Hasan Sabbah'ın faaliyetlerinden bahsetmesi açısından önemlidir.⁷³

Osman Turan'ın *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti Tarihi*⁷⁴ adlı eserleri, Selçuklu tarihini, özellikle dönem olaylarını ve sultanların faaliyetlerini anlamak açısından önemli çalışmalardır.

Ali Sevim ve Erdoğan Merçil'in *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür* eserinde detaylı olmasa da konu hakkında önemli bilgilere rastlanmaktadır.⁷⁵

Neşet Çağatay ve İbrahim Agâh Çubukçu'nun, *İslâm Mezhepleri Tarihi*,⁷⁶ Ethem Ruhi Fiğlalı'nın, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*,⁷⁷ Abdülbaki Gölpınarlı'nın, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*,⁷⁸ İsmail Kaygusuz'un, *Nizârî İsmailî Devleti'nin Kurucusu Hasan Sabbah ve Alamut Öğretisi, Tarihi ve Felsefesi*⁷⁹ adlı eserleri konuya ilişkin diğer eserlerdir.

İslâm, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Vakfı (İSAR), 1990 yılında, İslâm Tarihi ve kültürü sahasında yapılacak araştırmaları desteklemek ve yayınlamak için tesis edilmiştir. Bu doğrultuda hareket ederek faaliyet sahasını genişletmek, bilhassa

⁶⁹İbrahim Agâh Çubukçu, *Gazali ve Kelâm Felsefesi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1970.

⁷⁰Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1983, C: II.

⁷¹Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, TTK Yay., Ankara, 2011, C: II.

⁷²Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1976.

⁷³Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yay., Ankara, 1993.

⁷⁴Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötügen Yayınları, Ankara, 2009.

⁷⁵Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK Basımevi, Ankara, 1995.

⁷⁶Neşet Çağatay - İbrahim Agâh Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1985.

⁷⁷Ethem Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Şa-To Yay., İstanbul, 2001.

⁷⁸Abdülbaki Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, Der Yay., İstanbul, 1987.

⁷⁹İsmail Kaygusuz, *Nizârî İsmailî Devleti'nin Kurucusu Hasan Sabbah ve Alamut Öğretisi, Tarihi ve Felsefesi*, Su Yayınevi, İstanbul, 2012.

İslâm tarihinin, İslâm kültür mirasını ortaya çıkarmak gayesiyle birtakım çalışmalar yapmışlardır. “İslâm Dünyasında Tarihçilik ve Coğrafyacılık” üzerindeki ilk çalışmalar, aslında, İbn el-Nedim’in *el-Fihrist* adlı kitabının yazılmasıyla başlamıştır. İslâm dünyasında gerçek anlamda tarihçiliğe dair yazılan eser ise Muhyiddin el-Kâfiyeci’nin *el-Muhtasar fi İlmel-Târih* adlı eseridir. Osmanlılar öncesi İslâm tarihçiliği için yapılan başlıca çalışma M. Şemseddin Günaltay’ın *İslâm’da Tarih ve Müverrihler* adlı eseridir.⁸⁰ Bu kitabı da *İslâm Ansiklopedileri*’ndeki maddeler tamamlar. Fakat, bunların hepsi bir dereceye kadar eskimiş veya eksiktir. Bu eksikliği göz önünde bulunduran Ramazan Şeşen, özel olarak Türk tarihçilerin, genel olarak İslâm dünyası tarihiyle ilgilenen bütün tarihçilerin, İslâm tarihçiliği ve coğrafyacılığı hakkında başvurulabilecek bir eser yayınlamıştır. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* adlı eserinde XX. yüzyıldan önce İslâm dünyasında Arapça, Farsça, Türkçe yazan önemli tarihçileri, coğrafyacıları, bunların eserlerini, eserlerinin neşirlerini ve tercümelerini bulmak mümkündür. Kitap bir envanter kitabı olmasa da Selçuklular ve Bâtınîlik ile ilgili çalışmamıza fayda sağlayacak kaynaklara ulaşma noktasında kolaylık sağlamıştır.⁸¹

⁸⁰ M. Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991.

⁸¹Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.

GİRİŞ

Her bilim dalının kendine has bilimsel yöntemi ve yaklaşımları vardır. Nitekim İslam Mezhepleri Tarihi'nin de kullandığı kendine has yöntemi vardır. İslam'ın siyasi, itikadî ve amelî sahadaki düşünce ekolleri diyebileceğimiz mezhepler, dinin anlaşılma biçimi ile ilgili farklılıkların kurumlaşması sonucu ortaya çıkmış olan beşeri oluşumlardır. Siyasi, içtimai, iktisadi, tarihi, kültürel, coğrafi ve benzeri sebepler, din anlayışında birtakım farklılaşmalara yol açmıştır. Dolayısıyla araştırmalarda esas olan şey, düşüncelerin, doktrinlerin hangi şartlarda, nerede ve ne zaman, ortaya çıktıklarını, nasıl şekillendiklerini ve kimler tarafından nerelerde benimsendiğini objektif bir şekilde ilmi araştırma temelleri doğrultusunda ortaya koymaktır. Araştırmaya konu olanları anlamaya yönelik bir durum tespiti yapmaya gayret göstermenin öncelikli şartı, ön yargılardan uzak olmaya çalışmaktır. Bâtınîliğin düşünce yapısına bakıldığında onun en ayırt edici özelliğinin imamet olduğu görülmektedir.⁸²

Bu çalışmada, öncelikli olarak hedeflenen Bâtınîliğin ortaya çıkış sürecini aydınlatmak amaçlanmıştır. Meselenin özü izah edildikten sonra Hamdullah el-Müstevfi'ye ait olan Tarih-i Güzîde adlı eserde Selçuklu-Bâtınî münasebetlerinden bahsedilecektir. Bu süreci sağlıklı bir şekilde analiz edebilmek için esas olarak konunun tarihsel açıdan sınırlandırılması gerekmektedir. Tarihin belli bir döneminde kendi sosyokültürel koşulları içerisinde gerçekleşen ve anlam yüklenen kavramların zamanla değişime uğraması veya bugünün kavramlarıyla tarihi olayların anlamlandırılması anlam bozulmalarına sebep olmaktadır. Bu durumda fikirlerin tarihi gerçeklerle karşılaştırılarak test edilmesi gerekmektedir. Bir fikrin veya inancın varlığının ve sosyal, siyasî, ekonomik ve dinî hadiselerde bu fikrin ortaya çıkışı, zaman-mekân bağlamı göz önünde bulundurularak tespit edilmelidir. Bu anlamda mezhebin tarih sahnesine çıkmasında etkili olan hadiselerle, o mezhebi diğer mezheplerden farklı kılan ilk fikirlerini ve onun etkilerini araştırılarak bu ikisi arasında bir ilişkinin var olup olmadığını, ya da fikrin o olayın sebebi olup olmadığını ortaya koymak mühimdir.⁸³

⁸² Muzaffer Tan, "İsmailîyenin Teşekkül Süreci", *AÜSBE*, Temel İslâm Bilimleri (İslam Mezhepleri Tarihi) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005, s.12-15.

⁸³ Atıcı, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtınî Hareketi", s. IX-X.

Çalışmanın temelde Bâtînîlik ile ilgili olması nedeniyle, çalışmanın omurgasını oluşturan temel fikirlerin tespitinde III/IX. yüzyılın ortalarından itibaren telif edilen dönemin kaynaklarına erişebilme imkânının, bilhassa yazıldıkları dönemleri değerlendirebilme açısından önemli bir katkı sağladığı söylenebilir.

Din anlayışındaki farklılaşmaların bir tezahürü olarak karşımıza çıkan mezheplerin sağlıklı bir şekilde anlaşılabilmesi için İslâm düşünce ve itikadının teşekkül dönemi olarak nitelendirilen yaklaşık ilk üç yüz yıllık süreç önemli bir etkiye sahiptir. Peygamberin vefatının hemen akabinde başlayan ve bilhassa hilafet çerçevesi etrafında cereyan eden hadiseler Müslümanlar arasında ciddi ihtilaflara yol açmıştır. Kuşkusuz başlangıçta siyasi bir niteliğe sahip olan bu ihtilafların doğurduğu fikirler tarihi süreç içerisinde itikadî bir yapıya bürünerek mezhep şeklinde karşımıza çıkmış, belli prensipler çerçevesinde kendilerine ifade alanı bulmuşlardır. İslâm fikir ve siyaset tarihinde önemli yere sahip olan mezheplerden birisi de Şîî gelenek içerisinde yer alan İsmailîlik'tir. İsmailîliğin başlangıcı hakkında büyük bir belirsizlik söz konusudur. İsmail'in taraftarlarının sonraki dönemlerde Karmatiler ismiyle Bahreyn'de, Fâtımîler adıyla da Kuzey Afrika'da propaganda faaliyetlerini yürüttükleri görülür.⁸⁴

Nitekim teşekkül etmiş olan birçok mezhep ve İslâm devletlerinden bir bölümü Sünnî itikada arka çıkarken bir bölümü ise Şîîliğin koruyuculuğunu üstlenmişlerdir. Mevcut devletlerden Büyük Selçuklular ise neredeyse kuruluş döneminden beri Sünnîliği en iyi şekilde himaye etmişlerdir. Oluşumları Şîî siyasi anlayışın izlerini taşıyan başlıca devletler ise Fâtımîler ve Büveyhîlerdir. Tuğrul Bey, 1055 yılında gerçekleştirdiği Bağdat seferi sonrasında Büveyhîler'i ortadan kaldırmıştır. Fâtımîler, Kuzey Afrika'dan itibaren Mısır ve Suriye'de faaliyetlerini arttırmış, İsmailî mezhebini muhafaza etmişlerdir. *Dâî* olarak adlandırılan propagandacılar aracılığıyla doktrinlerini bilhassa Büyük Selçuklu ülkesinde yaymaya başlamışlardır. Böylece Bâtînîler, bütün İslâm coğrafyasında olduğu gibi Büyük Selçuklu Devleti'nde de olabildiğince etkisi uzun sürecek faaliyetler gerçekleştirmeye çalışmışlardır.⁸⁵

⁸⁴ Çağatay- Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s.76.

⁸⁵ Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîîlik*, Der Yay., İstanbul, 1987, s. 85-86.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtînî temayül ve Bâtînîlerin faaliyetleri başlangıçtan yıkılış sürecine değin uzun yıllar tesirli olmuştur. Dolayısıyla Büyük Selçuklu Devleti'nin İslâm dünyasının önderliğini ele geçirmesinden sonra karşılaştığı en büyük problemlerinden birisi de Şîî ve Sünnî çatışmasıdır. Selçuklular Tuğrul Bey döneminden bu yana Abbasîlerin dinî siyasetini benimsemişler, onlarla aynı tutumu sergilemiş, hatta evlilik bağı ile yakınlaşarak benzer bir dünya görüşünü paylaşmışlardır. Devletlerinin çıkarının yanı sıra inançlarının bir gereği olarak da Sünnîliği İslâm dünyasında hâkim kılma siyasetini izleyip uygulamaya koymuşlardır.⁸⁶

Diğer yandan Fâtımîler ise Selçukluların aksine Şîîliği ve Bâtînîliği hem inanç olarak uygulamakta hem de devlet politikası olarak sürdürmekteydiler. Büyük Selçukluların Şîîlerle olan mücadelesinde esas gaye Fâtımîlerin alt edilmesi idi. Ancak bu mücadelede ilk safha Şîî destekçisi olan İran kökenli Büveyhîlere yönelik olarak gerçekleşmiştir. Büveyhîlerin coğrafi konum olarak Irak'ta Abbasî hilâfetini denetleme noktasında yer almaları ve bunun yanı sıra Abbasî halifelerinin Büyük Selçuklular'la temasa geçmesine engel olmak amacıyla Fâtımî Devleti ile ittifak içinde bulunmaları kendilerini güçlü hissettiriyordu. Fâtımî dâîleri vasıtasıyla İsmailîye'yi kabullenmiş bulunuyorlardı. Büveyhîlerin pozisyonu ve takip ettikleri siyaset, Tuğrul Bey'in Büveyhoğullarına karşı yürütmüş olduğu politikada belirleyici yön olmuştur. Selçuklu sultanının 1055-1058 yılları arasında Irak'ta gerçekleşen olaylar sonucunda Büveyhî Devleti'nin egemenliğine son vermesinin ardından Sünnî âlemin halifesi, Sünnî bir güç aracılığıyla Şîî tesirinden kurtarılmıştır. Bunun doğal sonucu olarak okutulan hutbelerde Tuğrul Bey'in adı halife ile birlikte zikredilmeye başlanmıştır.⁸⁷

Selçuklular, Şîîlik hususunda oldukça hassas oldukları için Şîîlerle olan mücadele Tuğrul Bey'den sonra yerine geçen Alp Arslan zamanında da kaldığı yerden devam etmiştir. Bâtînîlerin yürütmüş olduğu propaganda faaliyetleri devlet yöneticilerinin gözünden kaçmamış, ancak Sultan Alp Arslan zamanında devletin istihbarat teşkilâtının sultanın buyruğuyla dağıtılması devlet adına bir şanssızlık, Bâtînîler adına da bir şans olmuştur. Bu hususla ilgili olarak, veziri Nizâmülmülk'ün

⁸⁶ Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 207-210.

⁸⁷ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, "Türklerin İslâmlaşması ve İslâm Dünyası", "Selçuklu İstilasının Ehemmiyeti", Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005, s. 28-32.

uyarlarına dikkate almayan sultanın, gizli bir teşkilât yürütmeyi doğru bulmaması ülke sınırları içindeki güvenliği zaafa düşüren bir hata olarak değerlendirilmektedir. Oysa sultana göre böyle bir oluşum tesis edildiği takdirde, teşkilât içerisinde yer alacak olan kimselerin, kime hizmet edeceği konusunda belirsizlik oluşacağı için güven ortamı sağlanamayacağı düşüncesi hakimdi. Ne var ki teşkilatın himaye görmemesi neticede güvenliğin giderek azalmasına yol açmış, bu durum da Bâtınîlerin işlerini kolaylaştırmıştır. Bu durumdan istifade eden Bâtınîler, Selçuklu topraklarında daha geniş yayılma imkânı bulmuşlardır. Sultan Alp Arslan her ne kadar Fâtımî hâkimiyetine son vermek üzere Mısır'a sefer düzenlemeyi göze almışsa da Malazgirt Savaşı ile neticelenecek olan başka önemli gelişmelerin ortaya çıkması yüzünden bu mümkün olmamıştır.⁸⁸

Selçukluların İslâm dünyasının liderliğini ele almalarıyla birlikte siyâsi mânâda birlik sağlandığı gibi, ülkenin her yanında asayiş ve emniyet de tesis edilmiştir. Sünnî düşüncenin koruyuculuğunu üstlenen Selçuklular, iki temel hedef üzere harekete geçmişlerdi: : a) İçeride, Sünnî düşünceye karşı propaganda faaliyetleri yapan ve tedhiş hareketlerinde bulunan Şîî-İsmailî-Bâtınî unsurları ile onları destekleyen ve Selçuklu hâkimiyeti altındaki Müslüman tebaya karşı olumsuz tavırlar sergileyen Fatımîleri yok etmek; b) Dış sorun olan Hristiyan Bizans'ı etkisiz hale getirmek... Zira Fatımî Devleti, Selçuklulara karşı siyasi ve askeri faaliyet olarak yetersiz kalınca, muhaliflerini propaganda yoluyla zayıflatıp etkisiz hale getirme çabasına girmiştir. Kahire'de "Dârü'l-İlm" adlı merkezde Şîî propagandacılar yetiştirerek İslâm aleminde Şîî mezhebini yaymak ve bu yolla Fâtımî halifelere bağlılığı temin etmek isteyen, bu suretle esasında Abbasi halifeleriyle mücadele etmek için bir doktrin yaratmak ihtiyacında olan Fâtımî halifeleri, Şîîliğin İsmailiye kolunu benimseyip destekleyerek kendi halifelik iddialarına veraset açısından meşruiyet kazandırmaya çalışmışlardı. Bu amaçla, dağınık olan İsmailîdaîlerini bir merkezden yönetecek duruma getirerek onlar aracılığıyla rakip devletleri zayıflatmayı amaçlamışlardı. Bu siyasi maksadı uygulamaya koyan Fâtımîler, Bâtınî görüşlerini yaymada baskıcı bir metot izlemişlerdir.⁸⁹

⁸⁸ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, "Türklerin İslâmlaşması ve İslâm Dünyası", "Selçuklu İstilâsının Ehemmiyeti", "Türk Hâkimiyetinin Karakteri", s. 28-35.

⁸⁹ Ocak, "Bir Terör Örgütü Olarak "Bâtınîlik" ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C:VII, s. 164-165.

Bununla birlikte İsmailî hareketi 11. yüzyılın sonunda, Fatimîlerin hâkimiyetinin sürdüğü dönemlerde, Musta‘lilik ve Nizarilik olmak üzere büyük bir bölünme yaşamıştır. Fatimîlerin son dönemlerinde, 1094 yılında halife Mustansır Billah‘ın ölümünün ardından, Fatimi devletinin başına halife olarak Mustansır‘ın oğlu Musta‘li geçerken, İran İsmailîleri, imam olarak Mustansır‘ın diğer oğlu Nizar‘a bağlandıklarını açıklamışlardır. Bu ayrılık, 1090 yılında Alamut‘u ele geçirerek Selçuklu sınırları içerisinde kendi bağımsız örgütlenmelerini kurmuş olan İran İsmailîlerinin, Mısır hükümetinin kontrolünden çıkmalarını sağlamıştır. Bu tarihten itibaren kaynaklarda *Bâtınîler*, *Fedailer* ya da *Haşhaşiler* olarak geçecek olan İran İsmailîleri, Hasan Sabbah liderliğinde kendi siyasi örgütlenmelerini kurmalarının yanı sıra, kendi resmi doktrinlerini de oluşturmuşlardır.⁹⁰

⁹⁰Zahide Ay, “Siyaset ve Teoloji: Orta Çağ İsmailî Teolojisinin Oluşmasında Siyasi Gelişmelerin Rolü”, *İstem Dergisi*, S. 21, 2013, s. 155-156.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAMDULLAH el-MÜSTEVFİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1. HAYATI

Hamdullah el-Müstevfî (Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni) Arap asıllı Şîi bir ailenin çocuğu olarak 680/1281'de İran'ın Kazvin⁹¹ şehrinde dünyaya gelmiştir. Tarihçi, coğrafyacı ve şair olarak bilinmektedir. Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'den taraf olup sonrasında şehit düşen Hür b. Yezîd er-Riyahî'nin torunlarından olduğu kaydedilmektedir. Hamdullah'ın doğumundan uzun süre önce Kazvin'e yerleşen ailesi, Abbâsî Halifesi Mu'tasım Billâh döneminden (833-842) Sultan Mahmûd Gaznevî'ye kadar (998-1030) bazı dönemler dışında şehrin idaresini ellerinde tutmuşlardır. Hem büyük dedesi Emînüddin Nasr, hem de dedesi ve babası da Irak'ın *müstevfî*⁹²si oldukları için aile "Müstevfiyân" lakabı ile anılmıştır. Bu terim İslâm devletlerinde malî işlerle görevlendirilmiş divanın başkanını ve buna bağlı memurları ifade etmek mânâsında kullanılmaktadır. Müstevfî olarak bilinen kişi, bütün malî işlerde vezire karşı sorumludur. İlhanlılar döneminde kardeşi Zeynüddin Muhammed ile müstevfî olarak görev yapan tarihçi Hamdullah el-Müstevfî'nin eyaletlerdeki vergileri vergi memurları (muhasıllar) aracılığıyla topladıkları bilinmektedir.⁹³

Hamdullah'ın kendisi de gençliğinin ilk yıllarında dedeleri gibi devlet hizmetleriyle meşgul olmuştur. İlhanlılar döneminin ünlü veziri Reşîdüddin Fazlullah Hemedânî tarafından müstevfî olarak atanmış olup, göreve geldiği andan itibaren Olcaytu'nun hâkimiyet dönemi (1304-1316) zamanında başarılı bir kâtip olarak

⁹¹ Ahmed b. Ebi Abdullah'ın *Bunyan* adlı kitabında aktardığına göre, Kazvin şehrini Şapur b. Erdeşir yapmış, oraya Şad-i Şapur ismini vermiştir. Kırksin ile Nerce arasında yapılmış olan Ramend ırmağı onun güneyinden, Ebher ırmağı da kuzeyinden akar. Adının ortaya çıkması hakkında rivayet şudur ki, eski kısıralardan biri, Deylemliler savaşına bir ordu göndermiştir. Her iki taraf Kazvin ovasında saf tutmuşlar, kısıraların ordu komutanı Kazvin mevkiinde adamlarından birine "An Keş Vin" yani "O eğriliğe dikkat et ve orduyu düzene sok" demiştir. Keşvin adı, oranın adı olmuştur. Orayı şehir yaptıklarında Keşvin olarak adlandırmışlardır. Araplar ise bu kelimeyi Arapçalaştırarak Kazvin diye adlandırmışlardır. Bkz. Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara, 2018, s. 630; Marcel Bazin, "Kazvin" *TDVİA*, Ankara, 2002, C:XXV, s. 154-155.

⁹²Sözlükte "*müstevfî*" kelimesi terim olarak hakkın ödenmesini isteyen kimse anlamına gelmektedir. Bkz. Abbas Sabbâğ, Nebi Bozkurt, "Müstevfî", *TDVİA*, İstanbul, 2006, C:XXXII, s.147-148.

⁹³Sabbâğ-Bozkurt, "Müstevfî", s. 147-148; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.240.

dikkatleri üzerine çekmiştir.⁹⁴ Bu görevi sırasında birkaç kez memleketin mali bakımından genel hesaplarını da tutmuş olduğu bilinmektedir.⁹⁵

Bu çerçevede 1311 yılında Kazvin, Ebher, Zencan ve Târimeyn'in malî işlerinin denetimiyle görevlendirilmiş, bu münasebetle Bağdat, Sultâniye, İsfahan, Tebriz, ve diğer bazı şehirleri gezip görmüş ve buralardaki kütüphanelerde incelemeler yapma imkânı bulmuştur.⁹⁶

Hamdullah, İnan vilâyetinde, İlhanlılar zamanında yetişmiş tarihçilerin sonuncusu olmakla beraber Asya tarihinde derin izler bırakmış olan bu devletin son çöküş aşamasına bizzat şahitlik etmekle kalmayıp sultanlık sarayında dönen "iğrenç entrikaların kanlı sonuçlarını" görmüş, fakat gördüğü kadarını yazamamış bir tarihçidir. Hamdullah'ın eserlerini kaleme aldığı dönemde, İlhanlılar tahtında Ebû Saîd Bahadır Han (1317-1335) oturuyordu. Çok genç bir yaşta iktidara gelen Ebû Saîd, babasının ve amcasının deneyimli vezirleri olan Reşîdüddin'i öldürttüktan sonra, devletin divan işlerini Tâceddin Alişah'a, askerî ve yönetim işlerini de Emir Çoban'a bırakmıştır.⁹⁷

Gençlik döneminde tarih kitaplarıyla ilgilenen, edip, âlim ve bunun yanı sıra şairlerin meclislerine katılmaktan hoşlanan Hamdullah, bilhassa Reşîdüddin'in meclislerine katılım göstermekteydi. Ancak Ebû Saîd Bahadır Han devletin gidişatının kötü olduğunu görüp kabiliyetli ve liyakat sahibi insanları tekrar göreve getirme ihtiyacı hissettiğinden, Reşîdüddin'in azletmesi nedeniyle boşalan vezirlik makamına Reşîdüddin'in oğlu Gıyâseddin Muhammed'i vezir olarak tayin etmiştir (1328). Dolayısıyla Hamdullah da bu atamalar sırasında *mütevfillik* görevine getirilmiştir. Hamdullah el-Mütevfi, 740/1340 yılında Kazvin'de vefat etmiştir.⁹⁸

⁹⁴Özaydın, "Hamdullah el-Mütevfi" *TDVİA*, İstanbul, 1997, C:XV, s. 454.

⁹⁵ Mütevfi, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara, 2018, s. 408.

⁹⁶ Özaydın, "Hamdullah el-Mütevfi", C:XV, s.454.

⁹⁷ Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, Endülüs Yay., İstanbul,1991, s. 309-311.

⁹⁸ Özaydın, "Hamdullah el-Mütevfi", C:XV, s. 454; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.116.

2. ESERLERİ

Hamdullah el-Müstevfi'nin kaleme aldığı başlıca üç eser bulunmaktadır. Günümüze kadar ulaşan bu eserlerden iki tanesi tarih, diğeri ise coğrafya muhtevalıdır. Bunlar *Târih-i Güzîde*, *Zafernâme* ve *Nüzhetü'l-Kulûb*'tur.⁹⁹

2.1.Târih-i Güzîde

Târih-i Güzîde, esasen İlhanlı veziri meşhur tarihçi Reşîdüddin'in *Câmi'u't-tevârih* adlı eserin bir hülâsasıdır. Bununla birlikte Hamdullah el-Müstevfi eserine bazı ek bilgiler ilâve etmiş, bu çerçevede *Câmi'u't-tevârih*'ten sonraki olayları anlatmıştır. *Câmi'u't-tevârih*'in ikinci cildiyle *Târih-i Güzîde* kıyaslandığında, Hamdullah el-Müstevfi'nin İsmailîler tarihine kadar olan bölümün bütünüyle Reşîdüddin'i izlediği açıkça görülmektedir. *Târih-i Güzîde*'nin müellifi yalnızca *Câmiü't-Tevârih*'in ikinci cildinin “Târih-i Etrâk ve Çin ve Yehûd ve Frenk ve Hind”e ait bölümlerini almakla kalmamış, kendisi de buna ilâveten şair ve bilginlerin biyografilerini ve doğduğu topraklar olan Kazvin vilâyetinin tarihini, eserlerini konu edinen iki bölüm eklemiştir.¹⁰⁰

Eser, peygamberler, filozoflar tarihi, eski İran tarihi, peygamberler ve halifeler tarihi, Moğollar tarihi, âlim ve şairlerin biyografileri, Kazvin şehrinin tarihi ve topografyası olmak üzere altı kısımdan oluşur. Bu eseri yazarken Reşîdüddin, Zahîreddin el-Nisâbûrî'nin *Târih-i Âl-i Selçuk*'u, Rükneddin el-Cüveynî'nin *Mecma-i ensâb el-meslek-isi* gibi kaynaklardan günümüze ulaşmayan kaynaklardan faydalanmıştır. Eser Farsça'nın bilindiği İslâm ülkelerinde, Avrupa'da çok tanınmıştır.¹⁰¹ Müellif bu eserini, 730/ 1330 yılında Vezir Gıyâseddin Muhammed'e sunmuştur.¹⁰²

Târih-i Güzîde'nin hareketli ve görünüşü oldukça iyi bir nüshası Edward G. Browne tarafından Gibb Memorial Serisi arasında 1910 yılında tıpkıbasım olarak

⁹⁹ Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, s. 309-311.

¹⁰⁰ Özgüdenli, “Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî”, *TDVİA*, İstanbul, 2008, C:XXXIX, s.19-21.

¹⁰¹ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 241.

¹⁰² Özaydın, “Hamdullah el-Müstevfi”, C.XV, s.454-455.

Londra’da, ¹⁰³ Abdülhüseyin Nevaî tarafından 1944 yılında Tahran’da yayınlanmıştır.¹⁰⁴

Atâ Melik Cüveynî’nin yazdığı *Târih-i Cihângüşâ* adlı eseri Hamdullah el-Müstevfî’nin yararlandığı en önemli kaynaklardan biridir. Eserin üçüncü cildinde, Hasan Sabbâh’ın otobiyografisinden, İsmailî itikadını kapsayan *Sergüzeşt-i Seyyidinâ* ve İbnü’l-Esîr’in *el-Kâmil*’i ile günümüze ulaşmamış olan, müellifi bilinmeyen bazı eserlerden ve Alamut’taki İsmailî belgelerinden yararlanmış olmasından dolayı Hamdullah el-Müstevfî *Târih-i Güzide*’yi kaleme alırken bu eserden çokça istifade etmiştir. ¹⁰⁵

2.2. Zafernâme

Zafernâme, Hamdullah el-Müstevfî’nin yazdığı ikinci eserdir. O, bu eserini kırk yaşında yazmaya başlayıp, 735/ 1335’te tamamlamıştır. Şemsettin Günaltay, İslâm müelliflerinin eserlerini incelediği “*İslâm Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*” adlı çalışmasında “Zafernâme’nin, Hamdullah’ın ilk eseri” olduğunu diye belirtmiştir. Fakat kronolojik açıdan incelendiğinde eserlerin sırasıyla *Târih-i Güzide* (730/ 1330), *Zafernâme* (734/ 1334), *Nüzhetü’l-kulûb* (740/1340) olarak tamamlandığı görülmektedir.¹⁰⁶

Hamdullah *Zafernâme* adlı eserini Reşidüddîn’in oğlu Gıyâseddin’in teşvikiyle yazmaya başlamış¹⁰⁷ olmakla birlikte, öyle anlaşılıyor ki onu Firdevsî’nin *Şehnâme*’sine bir nazire olarak kaleme almıştır. ¹⁰⁸ Eser, Hz. Muhammed’den başlayarak 734/1334 yılına kadar gelen yetmiş beş bin beyitlik manzum bir tarih eseri olma özelliği taşır. Üç ciltten oluşan eserin “*Kısmü’l-İslâmiyyemin Kitâbi Zafernâme*” başlıklı yirmi beş bin beyitlik I. cildinde Asr-ı Saâdet, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler dönemleri ele alınmıştır. “*Kısmü’l-ahkâmiyyemin Zafernâme fî zikri’l- ‘Acem*” başlığını taşıyan yirmi bin beyit hacmindeki II. cildinde

¹⁰³Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 241.

¹⁰⁴Mehmet Çalışkan, *Târih-i Güzide’ye Göre Kirman Karahitayları*, *İraniyat (İran Araştırmaları) Dergisi*, I/2, (2017), s. 36.

¹⁰⁵ Özgüdenli, “Târih-i Cihângüşâ” *TDVİA*, İstanbul, 2011, C:XL, s.77-79.

¹⁰⁶.Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991, s.312.

¹⁰⁷Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 241.

¹⁰⁸ Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, s.312.

ise Saffârîler, Sâmânîler, Gazneliler, Gurlular, Deylemliler, Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, Hârizmşahlar, Fars Atabegleri ve Kirman'da hüküm süren Karahıtay asıllı Kutluğhanlılar hakkında bilgi verilmektedir. Otuz bin beyitten oluşan III. ciltte ise “Kısmü’s-sultâniyyemin Kitâb-i Zafernâme fi zikri'l-Moğol” başlığı altında Türklerin ve Moğolların soyundan, Oğuz Han'dan, Cengiz Han'dan, onun atalarıyla torunlarından ve yaklaşık 731/1331 senesine kadar uzanan İlhanlı tarihinden bahsedilmektedir.¹⁰⁹

Müstevfî, *Zafernâme*'nin elli bin beytini yazdıktan sonra, bu eserini bırakarak *Târih-i Güzide* olarak adlandırdığı genel tarihi yazmaya başlamış ve onu 730/1329 yılında tamamlamıştır. Aradan yaklaşık beş yıl geçtikten sonra 735/1334 yılında *Zafernâme*'yi tamamlamıştır.¹¹⁰

Bilhassa üçüncü bölümün sonundan itibaren, Moğol tarihini hem vezin ve kafiye hem de Moğol tarihindeki isimleri kaydetmesi bakımından önemlidir. Fakat bu kitabın sadece bir nüshasının mevcut olduğu bilinmektedir. Bu nüsha 807/1404'te istinsah edilmiştir.¹¹¹

Günaltay bu eserin son derece süslü ve tek olan nüshasının “British Museum”da olduğunu belirtmekle birlikte, British Museum'daki tek nüshanın, Timur'un ölümünün ardından oğlu Şahruh'un tahta çıkış döneminde istinsah edildiğini belirtmiştir.¹¹²

2.3. Nüzhetü'l-Kulûb

Hamdullah el-Müstevfî'nin 740/1340 yılında tamamladığı bu eseri, ağırlıklı olarak coğrafya ve kozmografya¹¹³ hakkındadır. Müstevfî bu kitabı yazarken Ahmed b. Ebû Abdullah'ın *et-Tibyân* adlı eserinden, İbn Hurdâzbih'in *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'inden, Ebû Zeyd el-Belhî'nin *Suverü'l-ekâlîm*'inden, Ebü'l-Fidâ'nın *Takvîmü'l-büldân*'ından, Zekeriyâ el-Kazvîni'nin *Acâ'ibü'l-mahlûkat* ile *Âsârü'l-*

¹⁰⁹Özaydın, “Hamdullah el-Müstevfî, C:XV, s. 454-455.

¹¹⁰Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, s. 310-312.

¹¹¹Hamdullah Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. XLV; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 240-241.

¹¹²Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, s.312; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 240-241.

¹¹³Kozmografya: Gök biliminin, matematik ve fiziğin yalnız temel kavramlarından yararlanarak belli başlı olayları ele alan dalıdır. (Genel Türkçe Sözlük, (Erişim) <https://sozluk.gov.tr> , 12 Mayıs 2019).

*bilâd ve Ahbârü'l- 'ibâd'*ından, İbnü'l-Belhî'nin *Fârsnâme*'sinden ve ayrıca birçoğu günümüze ulaşmayan çeşitli kaynaklardan yararlanmışır. Bunun yanı sıra derlediği bilgileri zeyilleri ile birlikte vermiştir. Eserde İlhanlılar döneminde İran'daki siyasî parçalanmalar ve eyaletlerden toplanan vergiler hakkında da geniş bilgiler yer almaktadır.¹¹⁴

Kozmografyaya dair bir giriş bulunmasının yanı sıra üç esas bölüm ve bir sonuçtan oluşan eserin birinci bölümünde, botanik, mineraller ve zoolojiye dair bilgiler yer alırken; ikinci bölümde insanın vücut yapısı, ahlâkî vasıf ve yetileri ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Üçüncü bölüm, coğrafyaya ayrılmıştır. Bu da dört kısımdan oluşmaktadır. Özaydın'a göre "orijinal bilgilerin yer aldığı" birinci kısımda Mekke, Medine, Kudüs ve Mescid-i Aksâ; ikinci kısımda İran'ın ekonomik yapısı, coğrafyası, eyalet, vilâyet, kaza, nahiye ve köyleri, yol ve menzilleriyle dağları, nehirleri, deniz ve gölleri, maden ve mineralleri; üçüncü kısımda komşu ülkeler; son kısımda da diğer bazı ülkelerin coğrafi durumu incelenmektedir. İlhanlılar hakkında verilen bilgiler tamamen devletin resmî vesikalarına dayanmaktadır. Selçuklular hakkındaki bilgiler ise *Risâle-i Melikşâhî* ve *Risâletü's-Senceriyye* gibi günümüze kadar ulaşmayan kitaplardan alınmıştır.¹¹⁵ Müellif, eserinde İran'ın Sâsânîler ve Selçuklular zamanlarında İlhanlılar devrinden daha zengin olduğunu iddia eder. İran ve İran'a komşu ülkelerin halkları, örf ve âdetleri, lehçeleri hakkında değerli bilgiler verir.¹¹⁶

Eserin son bölümünde yer alan Hatime (sonuç) kısmında "dünyadaki tuhaf ve garip şeylere (*acâibü'l-mahlûkat*) yer verilen eser" tarihî coğrafya ve sosyal tarih bakımından oldukça önemli bir kaynaktır. Özellikle 1336 yılı İlhanlı bütçesi konusu ele alınırken, Anadolu'daki vilâyet ve şehirlerin hangilerinin fiilen Moğollara tâbi olduğunu göstermesi açısından büyük öneme sahiptir.¹¹⁷

Hamdullah Müstevfi'nin Müstevfi'nin *Tarih-i Güzîde* adlı eserini Türkçe'ye tercüme eden Mürsel Öztürk, *Nüzhetü'l-Kulüb*'un yazılışının (740/ 1339) yine aynı yıl içerisinde gerçekleşen Ebu Said'in ölümünden doğan karışıklıklara, bağımsızlık

¹¹⁴ Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfi" C:XV, s. 454-455; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.240-241.

¹¹⁵ Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfi", C:XV, s.454-455.

¹¹⁶ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 242.

¹¹⁷ Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfi", C:XV, s. 454-455.

arzusundaki emirlerin fitnesine, Moğolların “zayıf ve iradesiz şehzadelerine” denk geldiğine dikkat çekmiştir.¹¹⁸

İlhanlılar döneminde İran’ın beşerî coğrafyasının incelenmesi, idarî teşkilât yapısı, ticarî ve iktisadî hayatı ile ilgili tek kaynak olma özelliği taşıyan *Nüzhetü'l-Kulûb*’un tamamı ilk kez “Melikü'l-küttâb Mirza Muhammed Şîrâzî” tarafından 1311/ 1893 yılında Hindistan’ın Bombay şehrinde neşredilmiştir. Günaltay, eserin basımında yeterince özen gösterilmediği için birçok yanlışlığın olduğunu belirtmiştir.¹¹⁹

G. Le Strange kitabın coğrafyaya dair kısmını İngilizce tercümesiyle beraber Gibb Memorial Serisi içinde 1915 ve 1919 yıllarında Leyden’de yayınlamıştır. J. Stephenson ise hayvanlardan bahseden kısmını yine İngilizce tercümesiyle 1928 yılında neşretmiştir. Eserin tam metni ise 1958 yılında Tahran’da yeniden basılmıştır.¹²⁰

¹¹⁸ Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk, s.XLIX.

¹¹⁹Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, s.311.

¹²⁰ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 242. *Tarih-i Güzîde*’nin Selçuklu padişahlarına dair üç şubeden oluşan kısmı Erkan Göksu editörlüğünde Türkçe’ye çevrilmiştir. Hâmdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Târih-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, ed. Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.

İKİNCİ BÖLÜM

BÂTİNÎLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI VE BÂTİNÎ GRUPLARI

1) İslâm Tarihinde İlk Bölünmenin Ortaya Çıkışı

İslâm tarihinde Hz. Muhammed (sav), kendisinden sonra Müslümanların başına kimin geçeceğine dair bir vasiyet bırakmamıştır. Bu durum çeşitli münakaşalara yol açmış ise de sonrasında ise Hz. Ebûbekir için bir mutabakata varılmış,¹²¹ böylece “*halifelik*” makamının temelleri atılmıştır. Fakat halifeliğin ilk günlerinden itibaren insanlar arasında bir grub, halifelik makamının Hz. Muhammed’in hem yeğeni ve hem de damadı olan Hz. Ali’nin hakkı olduğunu savunmuştu. Bu görüş, zamanla “Ali yanlısı” anlamında *Şia* ismini almıştır.¹²²

İslâm toplumu içinde muhalif görüşlerin net bir şekilde ortaya çıkışı, üçüncü halife Hz. Osman döneminde gerçekleşmiştir. Tarihçilerin genel eğilimine göre, Hz. Osman’ın kendi sülâlesini kayıran bir siyaset izlemesi, ilk muhalif seslerin bu dönemde yankı bulmasına zemin hazırlamıştır. Dört Halife Dönemi’nin ardından başa geçen Emevîlerin benzer bir siyaset güderek Arapları kayırması, muhalif görüşlerin zamanla daha etkin rol oynamalarına neden olmuştur.¹²³

Şîî düşüncesinin temel dayanağı olan halifeliğin Hz. Ali soyundan gelenlerin hakkı olduğu iddiası, çeşitli gruplar tarafından siyasi ve sosyal hoşnutsuzluklara karşı bir kılıf oluşturmuştur. Şîîlik esas itibarıyla Sünnî doktrini benimseyen devlete ve yerleşik düzene karşı gelen dini bir terim haline dönüştürülmüştü. Oysa işin esasında İslâmî görünen fakat farklı kültürel, dinî ve siyasî unsurların İslami kisveye bürünmüş yeni fikirler vardı. Bilhassa fethedilen topraklardaki insanların İslâmiyeti kabul etmesiyle birlikte bu yeni fikirler İslâm toplumunda yayılma alanı bulmuştur. Bu açıdan bakıldığında Şîîlik düşüncesinin Bâtînî yorumunun şekillenmesinde

¹²¹ Henri Laoust, *İslâm’da Ayrılkçı Görüşler*, çev. E. Ruhi Fığlalı-Sabri Hizmetli, Pınar Yay., İstanbul, 1999, s. 19-26.

¹²² Bernard Lewis, *Haşhaşiler, İslâm’da Radikal Bir Tarikat*, çev. Kemal Sarısözen, Kapı Yayınları, İstanbul, 2016, s. 45-47.

¹²³ Hüseyin Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şia*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983, s. 15-17.

Hristiyan-Gnostik, Budizm, Maniheizm gibi dini inançların etkisi büyük olduğu görülür.¹²⁴

Gelişen siyasi olaylar neticesinde Şîiler de zamanla kendi aralarında çeşitli gruplara ayrılmışlardır. Bir yandan Şîi –Emevî çatışmaları devam ederken öte yandan Abbasîler de Horasan bölgesinde faaliyetlerine başlamışlardı. Bunun sonucunda Abbasiler, 132/750’de Büyük Zap Irmağı kıyısında Emevîlerle yapılan savaşta galip gelerek kendi hanedanlıklarını kurmuşlar ve bu suretle Abbasî Halifeliği dönemi başlamıştır. Abbasîler, Emevîler dönemine nazaran İslâm’ın yayılmasına hız kazandırmış görünüyordular.¹²⁵

Abbasilerin başa geçmesiyle birlikte, onlara iktidar olmayı sağlayan en etkili toplumsal gruplardan *mevâliler* ayrı bir toplumsal sınıf olmaktan çıkarak Araplarla eşit hale gelmiştir. Bu durum Şîiliğin toplum içinde kendilerine bir yer bulamayan kitlelerin amaçlarına hizmet eden muhalif bir fırka haline gelmesine yol açmıştır. Yeni bir sosyo-ekonomik çevrenin oluşmasının ardından zengin sınıflar, topraksız çiftçi ve göçebe kırsaldan keskin çizgilerle ayrılmıştır.

Bu suretle Müslüman toplumda örtük bir ayrışma yaşandı ve kentin sıradan halkı, kırsalın dışlanmış göçebe veya köylüleri Abbasi yönetimine karşı her türlü harekete yatkınlık gösterdi. Bazı görüşlere göre ilk Şîiler, başlangıçta siyasi otoriteye karşı olan muhalifler tarafından temsil edilmekteydi. Fakat bir süre sonra Şîiliğin İsmailîlik ve Oniki İmamcılık şeklinde bölünmesi sonucunda muhalifler, pasif ve Sünnî otoriteye karşı hoşgörülü Oniki İmamcılığın aksine siyasi alanda aktif rol oynayan İsmailîlikte karar kıldılar.¹²⁶

Bunun gibi, Oniki İmamcılık, Abbasi rejimine karşı olmalarına rağmen, adaletin tecelli etmesini Oniki *gâip* imama bağladıkları için siyasi anlayış olarak barışçıl davranmayı benimsemiştir. Bu tutumun aksine İsmailîler, bir *Mesih* inancına

¹²⁴Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Selçuk Yayınları, İstanbul 1981, s. 215-218.

¹²⁵Elnur Nesirov, “Abbasîler’den Safevîler’e Karabağ’ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış”, *SUTAD*, Güz 2017; (42): 413.

¹²⁶Daftary, *İsmailîler, Tarihleri ve Öğretileri*, s.150-155.

yönelerek, birtakım akide değişikliği ve ardından siyasi hareketlilik ortamına girmişlerdir.¹²⁷

2) İlk Bâtînîler ve Bâtînîlerde İlk Bölünme

Tespitlere göre İslâm tarihinde Bâtînî olan ilk kişiler, Meymun b. Deysan ile Abdullah b. Meymun al-Kaddah'tır. Bunlar aslen İranlı olup Bâtînîlik hareketinin ilk müessisi sayılmaktadırlar. Meymun b. Deysan ve Abdullah b. Meymun al-Kaddah, görünüşe göre H.II. yüzyılın ikinci yarısından itibaren faaliyet göstermişlerdir. Bu ilk Bâtînîler, İslâm fetihlerinin yayılması sırasında Müslümanların İran'ı zapt etmelerini kabullenememiş, buna itiraz ederek karşıt bir hâkimiyet kurma mücadelesine girişmişlerdi. Eski İran medeniyet ve hâkimiyetinin yeniden canlandırma çabasını sürdüren bu ilk Bâtînîler, İslâm devletinin gücüne karşı kılıç ve kuvvetle hedeflerine ulaşamayacaklarını bildikleri için gizli bir cemiyet kurmuş ve bu cemiyet, daha sonra *Bâtînîye* olarak isimlendirilmiştir. Hareketin benimsenmesi için kendi bağlılıklarını gizli tutan Bâtînîye'nin kurucuları, halkın Hz. Muhammed'in torunlarının bazı haksızlıklara uğradıklarını bilmelerine rağmen bu haksızlıklar karşısında Ehl-i Beyt'e duyduğu saygı ve merhameti göz önünde bulundurmışlardı.

Dolayısıyla Meymun b.Deysan ve oğlu Abdullah başlangıçta kendilerinin Hz. Ali'nin kardeşi Ukeyl'in soyundan oldukları iddiasını ortaya attılar. Daha sonra da Muhammed b. İsmail b. Cafer es-Sâdık'ın soyundan geldiklerini öne sürdüler ve kendilerine inanan çoğu kimseyi aldatarak ve faaliyetlerini gizlice yürüterek durumlarını kuvvetlendirdiler.¹²⁸

Ancak yaşanan süreçte Bâtînîler arasında bölünmeler olmuştur. Nitekim gelişmelerle birlikte Bâtînîler iki kola ayrılmıştır. Bu ayrılmanın temelinde "imamlık" sırası gelmektedir. Sonradan *İsmailîye* olarak isimlendirilecek kol Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Hz. Ali Zeyn el-Abidin, Hz. Muhammed Bakır v eHz. Cafer es-Sâdık'tan sonra yedinci imam olarak Cafer'in oğlu İsmail'i kabul etmişlerdir. Bâtînîlerin aynı zamanda *İsmailîye* olarak anılmasının sebebi de budur.

¹²⁷ Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumlari Tarihi*, çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.178-182.

¹²⁸Çağatay - Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 76-78.

Cafer es-Sâdık hayattayken oğlu İsmail ölmüş, bundan dolayı da bir kısım Bâtînîler, Cafer es-Sâdık'ın eski vasiyetinden cayarak torunu Muhammed b. İsmail'i imam tayin ettiğini ileri sürmüşlerdir. Bu iddiayı savunan Bâtînî çevreler, yedinci imam olarak İsmail yerine onun oğlu Muhammed'i tanımışlardır. Bunlar ise “Hazan Mibarekiyye”¹²⁹ olarak anılmaktadırlar. Ancak bir süre sonra bunlar da ikiye ayrılmışlardır:

1. Grup: Bunlar, Muhammed b. İsmail'in ölmediğini kabul ederler. Bu grubun savunucuları, Muhammed b. İsmail'in saklandığına, yeni bir şeriatla geri döneceğine ve adaleti tesis edeceğine inananlardır.

2. Grup ise, Muhammed b. İsmail'in öldüğünü kabul edip dünyanın onun neslinden türeyen gizli ya da açık imamlar tarafından sürdürüleceğini ileri süren gruptur.¹³⁰

İsmâiliye hareketinin imamları, Ca'fer es-Sâdık'ın ölümünden hemen sonra Ubeydullah el-Mehdî'nin Kuzey Afrika'da ortaya çıkışına dek (296/908) *mahremiyeti* devam ettirmişlerdir. Bu *setr dönemi* olarak adlandırılmaktadır. Mezhepe tabi olanlar bu dönemde Muhammed el-Mektûm'dan sonra Abdullah el-Vefî, Ahmed b. Abdullah et-Takî ve Hüseyin b. Ahmed er-Radî'nin imam olduğunu ve görevin kesintisiz bir şekilde sürdürüleceğini öne sürmüşlerdir. Fakat bu imamların tarihî kişilikler mi yoksa hareketin kurucuları tarafından uydurulmuş hayalî şahsiyetler mi olduğu konusu netlik kazanmamıştır. Zira bu devirde *dâiler* aracılığıyla yürütülen hareket pek çok karanlık aşamalar geçirmiş olup kendi içinde birçok meçhuller barındırmaktadır. Bunun yanı sıra uzun bir sürece yayılan bu gizlenme dönemi, Fatımî halifelerinin soy bağının (neseplerinin) Hz. Muhammed'e ulaşip ulaşmadığı hususunda birtakım kuşkuların oluşmasına yol açmıştır. Altıncı imam Ca'fer es-Sâdık'ın¹³¹ oğullarından en büyüğü İsmâil'in imam olması gerekirken, diğer oğlu Mûsâ el-Kâzım'ın bu göreve tayin edilmesi hususunda birtakım gerekçeler ortaya atılmıştır. Bu gerekçeler arasında İsmâil'in babasından üç yıl önce öldüğü rivayeti önemli bir yer tutmaktadır. Diğer bir rivayette ise İsmâil'in, içkiye ve kadınlara olan düşkünlüğünün yanı sıra Ca'fer es-Sâdık'ın kendisiyle ilgisini kestiği ve lânetlediği Ebü'l-Hattâb el-Esedî ile dostluk kurması sebebiyle

¹²⁹ Çağatay - Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s.76-78.

¹³⁰ Çağatay - Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s.76-78.

¹³¹ Hasan Onat, “İsmâil B. Ca'Fer Es-Sâdık”, *TDVİA*, İstanbul, 2001, C:XXIII, s. 91-92.

imâmetten mahrum bırakıldığı da belirtilmektedir. Diğer bir rivayete göre de İsmâil'in, Ca'fer es-Sâdık'ın vefatından (148/765) beş yıl kadar sonra sağ olarak Basra çarşısında görüldüğü belirtilmiştir. İsmâil'in imâmetini iddia edenler arasında onun ölüp ölmediği konusu ihtilâflıdır. Aslında ölmediğini, takiye icabı ölmüş gibi görüldüğünü ortaya atan sayıca az bir topluluğa karşı, onun babasından önce öldüğünü, kendisi için sabit olan imâmet görevinin çocuklarına intikal ettiğini ifade eden ve İsmâil'in kölesi Mübarek'e nisbetle "Mübârekiyye" olarak anılan grup çoğunluğu teşkil etmektedir. Asıl İsmâiliye'yi temsil eden bu camiaya göre İsmâil b. Ca'fer adına tesis edilen bu fırka, sonrasında oğlu Muhammed b. İsmâil el-Mektûm ile devam ettirilmiştir. Muhammed b. İsmâil, Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd döneminde düşmanlarından korunmak amacıyla Medine'den uzaklaşarak Rey (veya Deylem)'e doğru yola çıkmış, ardından Nişâbur'a yerleşmiştir.¹³²

Esasen sadece Bâtînî gruplarda değil, Müslüman toplumun genelinde temelde benimsenen mezheplerde olmak üzere farklılaşmalar olmuş ve tarihi süreç içerisinde bu mezheplersiyasi, itikadî ve fikhî olmak üzere gruplara ve çeşitli kollara ayrılmıştır. Siyasî mezhepler Şîlik, Haricilik ve Ehl-i Sünnet olmak üzere üç gruptabelirtilebilir. Mezheplerin ortaya çıkışını inceleyen 11. yüzyıl müellifi Şehristanî, bu siyasi mezheplerden biri olan Şîliğin pek çok kolları olduğunu savunur ve onları şu şekilde sıralar: "*İsmâiliye, Harisiye, İsnâaşeriye, Eftahiye, Sebeiye* (Abdullah İbn-i Sebe'ye tabi olanlar), *Hattabbiye, Keysaniye* (Keysanlı Muhtar-üs sekafi'ye tabi olanlar), *Bakriye, Keyyaliye, Elbaiye, Muhtariye, Carudiye, Mansûriye, Hâşimiye, Beyâniye, Rezzâmiye, Zeydiye* (Hazreti Ali'nin torunu Zeyd'e tabi olanlar), *İsahâkiye, Süleymaniye, Sâlihiye, Nusayriye, İmâmiye* (Hz. Ali'nin halifeliğinin Hz. Muhammed tarafından tayin edildiğine inananlar), *Ca'feriye, Navusiye, Yunusiye, Kâmiliye, Şemitiye, Mufaddaliye, Galiye, Mugiriye ve Hişâmiyye*".¹³³

Bunlardan İmâmiye kolu "İsnâaşeriye" ve "İsmâiliye" olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. İsnâaşeriye, Oniki imama tabi olanlardır. Bu kola göre imâmet, Hz. Hüseyin'den sonra Zeynelâbidin, Muhammed el-Bâkır, Cafer es-Sâdık, Musa

¹³²Mustafa Öz-Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İsmâiliyye" *TDVİA*, İstanbul, 2001, C:XXIII, s.128-133.

¹³³Şehristanî'nin kayıtlarını aktaran Ayşe Atıcı'dan naklen, bkz. "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtînî Hareketi (Hasan Sabbah ile İlk Halefleri ve İran Nizârî İsmâilileri) (1090-1157)", s.5-7.

Kâzım, Ali Rıza, Muhammed Cevat, Ali Hâdi, Hasan Askerî ve onun oğlu on ikinci İmam Muhammed'e geçmiştir.¹³⁴

İsmâiliye ise Cafer es-Sâdık'ın oğlu İsmail'e inananlar ve ona tâbi olanlara verilen isimdir. Bu misyonla zemini oluşturulan Bâtınîlik hareketi, zamana ve zemine göre bu tür lâkaplarla anılmıştır. Aralarında bazı farklılıklar bulunmasının yanı sıra tamamının gayesi bir ve yöntemleri gizlidir. Hepsi de Sünnî inanca sahip Müslümanlara karşı olarak doğmuş firkalardır.¹³⁵

3) Bâtınîler ve Doktrinleri

İsmailîlik, Fatımiler devrinden itibaren etkisini giderek arttırdıysa da esasen temelleri çok daha önce atılmıştır. İnsanları kendi inançlarına yaklaştırmak için birtakım yöntemler geliştiren İsmailîler, böylelikle propagandalarını geniş kitleler üzerinde yaymayı amaçlamışlardır. Bu yöntem sayesinde kısmen başarılı olan İsmailîler, oldukça geniş coğrafi bölgelere yayılabilmişlerdir. İsmailîlerin başarısında en önemli propaganda unsurlarını *dâî* denilen propagandistler yapardı. Dâîlerin yöntemleri ve davet dereceleri farklı olduğu için öğretinin dayandığı unsurlar analiz edilmelidir. Bu çerçevede dâîler, şu 10 ilkeyi tatbik ederek hedeflerine ulaşmaya çalışırlardı:

1- **Te'vil:** Kur'an'daki her bir ayetin bir tefsiri olduğu görüşü savunulmaktadır. Bundan hareketle Bâtınîlerde yorumun sınırlarının ve ölçüsünün olmaması, "Peygamberin, ayetlerin zâhirini yani yalnızca görünür mânâlarını ifade ettiği; *imâm*ların ise bu ayetlerin gerçek mânâlarına vâkıf oldukları" inancı yaygın bir anlayıştır. Bu bakımdan değerlendirildiğinde Bâtınîlik hareketine göre Kur'an'ın gerçek mânâsını bilen, ondaki *bâtınî* anlamlara vâkıf olan *imâm*dır.¹³⁶

2- **Rızk ve Teferrüs:** Bâtınîliğe davet eden dâînin zeki, anlayışlı ileri görüşlü olması, davete icabet edenler arasında samimi olanı olmayandan, güvenilir olanı olmayandan ayırd etmesi gereklidir. Zahirî olanları Bâtınî mânâlara çevirmede atik

¹³⁴ Çağatay - Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s.63-65.

¹³⁵ Çağatay - Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s.76-78.

¹³⁶ Naslarda yer alan bir kelimeye yüklenen muhtemel mânâlardan birini tercih etme anlamında kullanılan bir terimdir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Te'vil", *TDVİA*, İstanbul 2012, C: XLI, s. 27-28.

ve çabuk kavramalıdır. Herkesi aynı metodla davet etmemesi, birtakım iknâ usulleriyle hareket etmesi gerektiği söylenmiştir.¹³⁷

3- **Te'nis**: Bu kavram *teferrüs* yöntemiyle benzerlik gösterir. Bu aşamada dâî, davet ettiği kişinin inancına uygun olarak onda merak uyandıran konulardan bahseder. Dâîler ve onlar gibi bir görevli sınıfı olan *mezunlar*, geceleri, davetlerine olumlu cevap veren ve *müstecib* denilen kişinin yanında yatarlar. Bilhassa Kur'an okuyanlarla dost olmak isterler. Onunla güncel konulardan, o dönemin siyasi olaylarından ve dinden sohbet açarlar. Özellikle bir ayet ve hadîs söz konusu olunca bunların gizli anlamlarının ve sırlarının olduğundan bahsederek dikkat çekmeyi hedeflerler. Bu sırlara ise ancak seçkin kişilerin malik olacağını ileri sürerler. Eğer dâî, ibadete düşkün birinin evinde kalırsa geceyi namaz kılarak ve ağlayarak geçirmeye özen gösterir. Bütün bunlar davet edilen kişilerde dostluğu artırmak ve onların güvenini kazanmak için başvurdukları yöntemlerdir.¹³⁸

4-**Teşvik**: Dâînin davet ettiği kişinin inandığı konularda inancını sarsacak biçimde o kişiyi şüpheye düşürmesidir. Bu anlamda dâî, Kur'an'ın müteşâbih ayetlerinin gizemini ve bunun hikmetlerini sorgulamakla işe başlar ve dinin amel noktasındaki konularda ortaya attığı şüphelerle süreci devam ettirir. Bu tarz kuşkular, davet edilen kişinin nefsinden şüphe etmesine kadar gider. Dâî, şüpheye düşülen konularda adayın bu sırları merak edip öğrenmesi için onda istek ve arzu uyandırır.¹³⁹

5-**Ta'lik**: İçindeki şüphelerle boşluğa sürüklenen aday, dâîye yönelir ve ondan içindeki sıkıntıları gidermesi için yardım talebinde bulunur. Fakat dâî onu rahatlatmaz ve meselelerin zannedildiği gibi basit olmadığını ifade ederek adayın gözünü korkutur ve meseleyi iyice abartır. Acele etmemesini öğütleyerek kişiyi oyalama taktikleri izler. Sonrasında ise öğrendiklerini saklayacağına ve aralarında bir sır olarak kalması gerektiği konusunda inandığı ulvi değerler adına adaya yemin ettirir.¹⁴⁰

¹³⁷Mohammad Ajmal Hanif, "Dinler Tarihine Göre Cemaleddin Afgani'nin İslâm ve Diğer Dinler İle İlgili Görüşleri", **SÜSBE**, Felsefe Ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011, s.92.

¹³⁸ Çağatay - Çubukçu, **İslâm Mezhepleri Tarihi**, s. 46-49.

¹³⁹Hanif, "Dinler Tarihine Göre Cemaleddin Afgani'nin İslâm ve Diğer Dinler İle İlgili Görüşleri", s. 92.

¹⁴⁰ Çubukçu, **Gazzalî ve Bâtınîlik**, s. 48-50.

6-**Rabt**: Mezhebe davet edilen kişinin, hiçbir koşulda bozamayacağı, hatta buna cüret bile edemeyeceği ağır yeminlerle dâîye bağlanmasıdır.¹⁴¹

7-**Tedlis**: Râvinin, hocasından işitmediği bir hadisi ondan duymuş gibi nakletmesi anlamında kullanılan bir terimdir. Davet edilen kişiye imamların elçi olduğunu söyleyerek Allah'ın onlara tüm sırları, *zevâhirin bâtinî* manalarını ve misallerin hakikatlerini onlara açıkladığını dile getirir. Eğer dâî, davet edilen kişinin halkın inancından ayrılmadığını görürse, dönemin en zeki insanı olan bazı kişilerin bâtinî olduklarını fakat halktan gizlediklerini ve bu durumu bir sır olarak sakladıklarını kişiye anlatır. Ayrıca bâtinî olduklarını iddia ettiği bu önemli kişilerin çok uzak memleketlerde yaşamış olmaları gerekir. Zira dâînin buradaki amacı davet edilen kişinin bu kişilerle iletişime geçip, söylediği yalanın fark edilmesini önlemektir.¹⁴²

8- **Tesis**: Dâî bu aşamada davet edilen kişi tarafından, olumlu karşılanacak ve onun mezhebe girmesini kolaylaştıracak birtakım sözler söyleyerek onu etkilemeye devam eder.¹⁴³

9- **Hâl**: Dâî davet edilen kişiye zahirî emirlerde maksatın amel değil bâtinî manaların anlaşılmasına yardımcı olmak olduğunu söyleyerek zahir ile amel etmenin cehalet olduğunu anlatır.¹⁴⁴

10- **İnsilâh**: Davet edilen kişi bu aşamaya kadar dâînin söylediklerine inanarak ve itiraz etmeyerek olumlu cevap verirse artık ondan namaz, oruç gibi bütün dini vecibeler kaldırılır ve istediği her şeyi yapması ona helal kılınır. İnsilâh ile davet edilen kişi kendi inancından ve mezhebinden tamamen ayrılır ve böylece dâî asıl hedefine ulaşır. Zira artık davet edilen kişi “bâtinî” olmuştur.¹⁴⁵

Görüldüğü gibi dâîlerin yayılcı faaliyetleri, bölgelerin durumuna ve Bâtinîliğe alınacak kişilerin konumuna göre farklılıklar gösterse de metodları ekseriyetle aynı oluşum içerisindedir. Dâîlerin aşamalı olarak sürdürdükleri çalışmalar farklıdır. Ancak yine de ana ilkelerde ortak görüş vardı. Mesela Bâtinî yapılanmanın teşkilat şemasının en üstünde imam bulunmaktadır. Onun altında ise

¹⁴¹ Çubukçu, *Gazzalî ve Bâtinîlik*, s. 48-50.

¹⁴² Bünyamin Erul, “Tedlis”, *TDVİA*, İstanbul, 2011, C:XL, s. 262-264.

¹⁴³ Çağatay - Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 88.

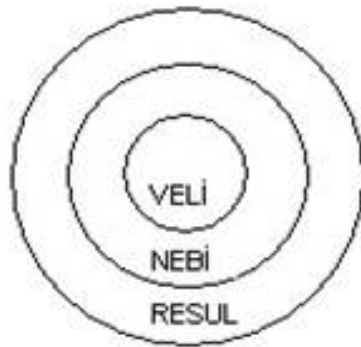
¹⁴⁴ Çubukçu, *Gazzalî ve Bâtinîlik*, s. 47-49.

¹⁴⁵ Çubukçu, *Gazzalî ve Bâtinîlik*, s. 49.

on iki hüccet imam vekili yer almaktadır. Hüccetlere bağlı dâîler bulunmakta ve bunların görevi insanları Bâtîniğe davet etmektir. Bâtîniği kabul ederek bu harekete dahil olan müstecipler ise Bâtîni teşkilâtının en alt basamağını oluşturmaktadır:

Öte yandan Şîî fikirlerin esasında, her resulün “hem nebi ve hem de velî” olduğu inancı dikkat çekmektedir. Otoritenin ve peygamberliğin koşullarını bütün resuller taşımaktadır. “Her nebi, velidir; ancak resul değildir. Kendisinin bir şeriatı yoktur, kendisinden önce gelen resulün şeriatıyla amel etmektedir. Veli ise ne nebi ne de resuldur. Veli, velayet makamının sahibi olan imamdır:

¹⁴⁶Şekil; İlyas Yazar’ın “Bâtînilik Üzerine Bir İnceleme” adlı çalışmasından alınmıştır.

¹⁴⁷ Şekil, İlyas Yazar’ın “Bâtînilik Üzerine Bir İnceleme” adlı çalışmasından alınmıştır.

Dolayısıyla Bâtînî dâîleri çeşitli yöntemlerle birçok insanı davet ederek taraftar toplamayı başarmıştır. İnsanlara önce dinî öğretilerle yaklaşp güvenlerini kazandıktan sonra yavaş yavaş kendi inançlarının içine çekerek birçok insanı faaliyetlerine ortak etmişlerdir. Özellikle dini açıdan bilgisi zayıf olan kişiler bu tuzağa hemen düşerek dâîlerin amaçlarını kısa sürede elde etmelerini sağlamışlardır. Bâtînî hareketi dâîler aracılığı ile hızlıca yayılmış ve birçok coğrafyada bu propagandalar hız kesmeden devam etmiştir. Bu yapı özellikle Hasan Sabbah döneminde yeni bir kimlik kazanmıştır.¹⁴⁸

4) Bâtînî Grupları

Bâtînî kelimesi “gizli olmak; bir şeyin iç yüzünü bilmek” anlamına gelen “batn” kökünden türeyen “bâtın” sözcüğüne nisbet ekinin eklenmesiyle oluşmuş bir terimdir. *Bâtiniyye* şekli ise bâtin kelimesinin isim halidir ve “gizli olanı ve bir şeyin iç yüzünü bilenler” anlamına gelmektedir.¹⁴⁹

Terim olarak “her zâhirin bir bâtını ve her nassın bir te’vili bulunduğunu, bunu da sadece Tanrı tarafından belirlenmiş veya O’nunla ilişki kurmuş mâsum bir imamın bilebileceğini iddia eden gruplar” diye tanımlanmıştır. Bu geniş manalı tanımlama, tarih içinde “*Mütedil sûfîlerden aşırı Şîî fırkalara ve mülhidlere*” varıncaya dek pek çok zümreyi kapsayan bir ifade olmuştur. Dolayısıyla yazılı eserlerde *bâtiniyye* kelimesi ilk kez H. IV. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmış ve ilk defa Makdisî’nin *el-Bed ve’t-târîh* adlı eserinde¹⁵⁰ geçmiş olsa da kelimenin tekil hali olan *bâtın* biçimine “ayet ve hadislerin zâhirlerinde bulunmayan bazı ifadelerin varlığına dikkat çekmek” manasında ilk olarak H.II. yüzyıla ait Şîî literatüründe rastlanmıştır.¹⁵¹

¹⁴⁸Mustafa Öz, “Dâî”, *TDVİA*, İstanbul, 1993, C.VIII, s. 420.

¹⁴⁹Avni İlhan, “Bâtiniyye”, *TDVİA*, İstanbul, 1992, C:V, s. 190-194.

¹⁵⁰Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî’nin dinler, mezhepler, İslâm tarihi ve felsefeye dâîr kaleme aldığı bir eserdir. Yalnızca İslâmî literatürden değil bunun yanında Yahudi ve Hint kaynaklarından da istifade ettiği anlaşılan ve siyasi tarih açısından da önem taşıyan bu kaynak yirmi iki fasıldan oluşmaktadır. 12. fasılda “yeryüzündeki din ve mezheplerden” bahsederken bunun yanı sıra “o dönemde yaşayan mezhepler” ile ilgili bilgi toplamak için uzun ve yorucu seyahatlere çıkmış, muhtelif incelemeler yapmıştır. Bkz. Özeydın, “el-Bed’ ve’t-Târîh,” *TDVİA*, İstanbul, 1992, C:V, s. 289-290.

¹⁵¹Özeydın, “el-Bed’ ve’t-Târîh”, s. 289-290.

Genel olarak bakıldığında *bâtîniye* kavramı, İslâm düşünce tarihi içerisinde İslâm dininin esas hükümlerini bütün Müslümanların anlayışından farklı olarak yorumlayan ve gizli bir şekilde örgütlenip merkezî yönetime karşı isyan girişiminde bulunan çeşitli siyasî kümeler için ifade edilmiş müşterek bir lakap olarak zikredilmiştir.¹⁵²

Öte yandan bu türden tanımlamalar içinde Bâtînilik, umumiyetle İsmaililik ile aynı anlamda kullanılmıştır. Fakat Bâtînilik’in “bir Şîî kolu olan İsmailî mezhebinin zamanla aşırıya kaçmış ve İsmailî mezhebinin doktrinlerinin saptırılmış bir şekilde kabul edilmesiyle ortaya çıkan dini hareket” olduğu görüşü yaygındır.¹⁵³ Bâtîniler hakkında Müslüman kaynaklarda çeşitli kavramlar kullanılır: *Mülhitler*, *Zındıklar*,¹⁵⁴ *Talimiye*, *Bâtîniye*, *Fedâîyi*, *Râfizi* v.b. gibi isimler oldukça yaygındır. Batılı kaynaklar incelendiğinde *Accini*, *Arsasini*, *Assai*, *Assasinni*, *Assesini*, *Hesesini*, *Heyssesini*, *Hashishin* gibi kelimelerin kullanıldığı görülür. Yine Bâtîniler hakkında, birtakım kaynak ve araştırmalarda onların “devlet”, “düzen”, “teşkilat”, “örgüt”, “terör örgütü” v.b gibi yapılar olduğu belirtilmiştir. Bu çerçevede yasa dışı fiili bir oluşum, dini bir mezhep veya teşekkül olarak tanımlanan Bâtînilerin ortak bir isimle nitelendirilmemesi kavramsal olarak karışıklığa neden olmaktadır.¹⁵⁵

Oysa *İsmaililik* olarak da telaffuz edilen *İsmâiliye*, İsmâil b. Cafer ve oğlu Muhammed’in imamlığını iddia eden fırkaların müşterek adıdır. Bu inanişe göre Muhammed b. İsmail yedinci imamdır. Bu görüş, onları “*On İki İmâm Şiasî*”ndan ayırmaktadır.¹⁵⁶

Oniki İmâm Şiasî, esasen on ikinci imamın 260/874 yılında gizlenmesinden sonraki bir asır içerisinde diğer muhalif fırkaların giderek kaybolduğu dönemde şekillenmiş olan bir gruptur.¹⁵⁷ İmâmiyye öğretisinin esasları olan imamların sayısının on iki ile sınırlandırılması görüşü de IX. ve X. Yüzyıl içinde oluşturulmuştu. Bunun devamında fırka “İsnâşeriyye” (el-İmâmiyyetü’l-İsnâşeriyye) ismiyle zikredilmeye başlanmıştır. Bu şekilde eski İmâmiyye öğretisiyle İsnâşeriyye arasında en büyük fark, imamların sayısının sınırlandırılmasıdır. İsnâşeriyye isminin ne zaman ortaya

¹⁵² Avni İlhan, “Bâtîniyye,” *TDVİA*, İstanbul, 1992, C:V, s. 190-194.

¹⁵³ Atıcı, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Bâtîni Hareketi”, s. VIII.-X.

¹⁵⁴ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhitler (15. ve 17.Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2003, s. 453.

¹⁵⁵ Lewis, *Haşhaşiler, İslâm’da Radikal Bir Tarikat*, s. 19.

¹⁵⁶ Fırlalı, “İsnâşeriyye,” *TDVİA*, İstanbul, 2001, C:XII, s. 149-153.

¹⁵⁷ Fırlalı, “İsnâşeriyye”, s. 149-153.

çıkıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte bu adın 9./10. yüzyıl sonlarına dek gündeme gelmediği açıktır.¹⁵⁸

Bâtînî grupları kaynaklarda çeşitli adlar altında incelenmiştir.¹⁵⁹ İmam Gazalî bu fırkanın çeşitli lakâplarının olduğunu söylüyor. Aşağıda bu gruplar liste halinde gösterilmiştir.¹⁶⁰

1. Bâtîniye: İmam Gazalî'ye göre İsmailiye mezhebine mensup olanlara "Bâtînîler" denmesinin nedenlerinden biri, inançlarını insanlardan saklı tutmalarıdır. Bu durumun gerekçesi olarak önceleri zulüm ve işkenceye uğramaları ifade edilir. Tutum ve davranışları, gerçek yüzleri Haçlı Seferlerinin ve Tatarların savaşları esnasında açığa çıkmıştır. Bunların bir kısmı "*İslâma ve Müslümanlara bir belâ kaynağı*" olmuştur. Daha evvel belirtildiği üzere "Bâtînîler" diye adlandırılma sebeplerinden biri de "*şeriatın bir zahiri vardır bir de batını, insanlar, onun ancak zahirini bilebilirler; batınını ise yalnızca imam bilir*" düşünceleridir.¹⁶¹

2. Karmatîlik: Karmatîlik, İsmailiye mezhebi bünyesinde ortaya çıkan, Fatimîlere bağlanmayı reddedip eski İsmailî doktrine sadakat gösteren bir harekettir. Karmatîlerin tarihini araştırmak esasen İsmailîlerin tarihini araştırmak anlamına gelir. Bâtînîlikten bahseden klasik literatür Karmatîlikle alakalı yapılacak bir araştırma için de temel malzemeyi oluşturmaktadır.¹⁶²

3. Hurremiyye: *Hurrem diniyye* diye de adlandırılan bu fırkanın, İran menşeli Mazdekiye'nin devamı olduğu iddia edilir ki bunlar da Mecûsilerin bir koludur. En dikkat çekici yönlerinin, hoşlarına giden her şeyi mübah saymaları, günah işlemekten kaçınmamaları ve şeraite riayet etmemeleridir.¹⁶³ Bâtînîler onlara benzerlikten dolayı bu mezhebin ismi ile de anılırlar.¹⁶⁴

¹⁵⁸ Fığlalı, "İsnâşeriyye", s. 149-153.

¹⁵⁹ Daftary, *Şii İslâm Tarihi*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Yay., İstanbul, 2015.

¹⁶⁰ Gazâlî, *Bâtîniğin İç Yüzü*, TDV Yay., Ankara, 1993, s.7.

¹⁶¹ Gazâlî, *Bâtîniğin İç Yüzü*, s.7-8, 10-12; Fığlalı, "İsnâşeriyye,"s.149-153; Muhammed Ebu Zehra, *İslâmda Siyasi Ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya-Kerim Aytekin, Hisar Yay., İstanbul, 1983, s. 66-67; Kummi Nevbahti, *Kitabu'l-Makalat ve'l-Fırak Fıraku's-Şia*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2004, s. 51.

¹⁶² Ali Avcu, "Karmatîler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci," *AÜSBE*, Temel İslâm Bilimleri (İslâm Mezhepleri Tarihi) Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009, s.1; Gazâlî, *Bâtîniğin İç Yüzü*, s.10-15; Çağatay - Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 43; Muzaffer Tan, "İsmailî Davet: Sosyo-Politik Gelişim Süreci," *Dini Araştırmalar*, Temmuz-Aralık 2015, C: XVIII, S.47, s. 82.

¹⁶³ Gazâlî, *Bâtîniğin İç Yüzü*, s. 8-9; Çubukçu, *Gazzalî ve Bâtîniçilik*, Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1964, s. 29-31.

¹⁶⁴ Gazâlî, *Bâtîniğin İç Yüzü*, s. 8-9; Çubukçu, *Gazzalî ve Bâtîniçilik*, Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1964, s. 31.

4. Bâbekiye: Bu fırkanın kurucusu Bâbek el-Hurremî'dir (ö. 223/838). Kendisine bağlanan gruba da “*Bâbekiyye*” denilmiştir. Bâbek 201/817 yılından itibaren büyük nüfuz alanı oluşturmaya çalışmıştır. Bâbekîlerin, çoğunlukla Hurremîleri temsil ettiği savunulmuştur. Halife Me'mun ve Mu'tasım'ın Babek'e karşı mücadeleleri olmuştur. Mu'tasım zamanında Bâbek yakalanarak asılmıştır.¹⁶⁵

5.Seb'iyye: Bu gruba, Arapça yedi anlamına gelen “seb'a” kelimesinden türeyen “Seb'iyye” denilmesinin birinci nedeni, onların imametin devirlerinin yedi olduğuna dair inançlarıdır. İkincisi ise sûflî âlemin düzeninin, ayın yörüngesini de içine alan ve en üstte Zühal'in bulunduğu yedi yıldız sistemine bağlı olmasıdır. Bu yedi yıldız sırasıyla “Zühal, Müşteri, Merih, Güneş, Zühre, Utarit ve en sonunda da Ay”dan oluşur.¹⁶⁶

6.Muhammira: Bu isimle adlandırılmalarıyla ilgili şöyle bir söylenti vardır. Onlar Bâbek zamanında kırmızıya boyadıkları elbiseler giyerlerdi. Bu onların hususiyeti idi. Bir başka söylentiye göreyse, başka fırkalardan ve ehli haktan kendilerine muhalefet eden herkese hamîr (eşek) derlerdi. Muhammira sözü buradan gelmedir.¹⁶⁷

7.Ta'lîmiyye: Onlara Ta'lîmiyye denilmesinin sebebi, mezheplerinin temelinde *re'yn* iptal edilmesinin bulunmasıdır. Yani *aklın tasarrufunu* iptal ederler. Halkı masum imamın talîmine daveti esas alırlar. İddialarına göre ilimleri talimden başka idrak ettirecek yol yoktur.¹⁶⁸

8.İsmailiye: İsmailîliğin tarihi, 148/765'te ölen İmam Cafer es-Sâdık'ın yerini kimin alacağı ile ilgili çıkan anlaşmazlığa dayanmaktadır. Kaynak ve araştırmaların çoğuna göre Cafer es-Sâdık, *nass* kuralına göre ikinci oğlu olan İsmail'i önceden halefi tayin etmişti. Fakat kaynakların çoğunlukla ifade ettiğine

¹⁶⁵Bâbekîler hak. bkz. Çubukçu, *Gazzali ve Bâtınîlik*, s. 32; Çağatay - Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 80. Öte yandan İmam Gazâlî'ye atfedilen bir kayıta çarpıcı bir iddia yer alıyor. Buna göre, “...Geride Bâbekiyye'den bir cemaat kalmıştır. Söylentiye göre onların bir gecesi vardır. O gecede erkekleri de kadınları da toplanırlar, kandil ve mumları söndürür söndürmez kadınlarını yağmalarlar. Herkes bir kadına atılır ve yakalar. İddialarına göre kim bir kadını yakalarsa av olarak ona helâldir. Çünkü av mübah olan şeylerin en iyilerindedir. Bu sapıklıklarının yanı sıra İslâm'dan önceki krallarından Şervîn denilen bir adamın peygamberliğini iddia etmekten de geri kalmazlar. Bu kişinin Peygamber (s.a.) ve ondan önceki peygamberden daha faziletli olduğunu düşünmektedirler..” Bkz. Gazâlî, *Bâtınîliğin İç Yüzü*, s. 9.

¹⁶⁶Ebu Halef el-Kummi, *Şii Firkalar, Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak el-Kummi, Fıraku's-Şia en-Nevbahtî*, (trc. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004, s. 196-197.

¹⁶⁷Gazâlî, *Bâtınîliğin İç Yüzü*, s. 12-13.

¹⁶⁸Gazâlî, *Bâtınîliğin İç Yüzü*, s. 11.

göre İsmâil babasının sağlığında ölmüştü.¹⁶⁹ Bu durum, İsmailîlerin fikri yapısını oluşturan esas görüşlerin, doğasında tartışmalı ve şüpheli hususlar bulunduğunu göstermektedir.¹⁷⁰

İsmailîler kendi içlerinde gruplara bölünmüşlerdir. İmamiyenin bir kolu olan İsmailîlerin çeşitli İslâm ülkelerine yayılmasının yanı sıra bir kısmı Afrika'nın güneyine ve orta kısmına, diğer bir kısmı ise Şam'a, büyük çoğunluğu ise Hindistan ve Pakistan'a gitmiştir. İsmailîler, Mısır ve Şam'a egemen olan Fatımî Devleti ile bazı İslâm ülkelerine egemen olan Karmatî Devleti'ni kurmuşlardır.¹⁷¹

al-Da've al-hâdiya adıyla anılan yani kendi ifadelerine göre “doğru yola davet” ya da basitçe “davet mücadelesi” olan İsmailî hareket, ilk büyük bölünmesini 286/899'da yaşamış ve bu suretle “Sadık İsmailîler” ile “muhalif Karmatiler” ortaya çıkmıştır. Sadık İsmailîler, Fatımî hanedanının kurucusunu ve haleflerini imam kabul ediyorken; Bahreyn merkezli Karmatîler, Fatımî halifelerini devre dışı bırakan yedi imamlık bir silsileyi kabul etmişlerdir.¹⁷²

8.a.Fatımî İsmailîleri

İsmailîlerin ilk ciddi başarısı, 909 yılında Fatımî halifeliğinin kurulmasıyla elde edilmiştir. Bu durum, Şiîler tarafından, Sünnî İslâmın sözcüsü Abbasi halifesinin otoritesine karşı ciddi bir meydan okuma olarak değerlendirilmiştir. Bu dönemde İsmailîlerin İslâm yorumlarını geliştirmesi, Abbasi düzeninin desteklediği Sünnî İslâm yorumlarına karşı alternatif oluşturmaktaydı. Bu sebeple Fatımî dönemi, İsmailîliğin “altın çağı” olarak görülmektedir. Bu dönemde İsmailî düşünce ve edebiyatı zirveye ulaşmıştır. İsmailî literatürün klasik metinleri, Fatımî döneminde üretilmiştir. İsmailî fihkî da Fatımî döneminde bir sisteme bağlamıştır. İsmailîler genel anlamda İslâm ilahiyatına, felsefesine ve özel olarak Şiî düşünceye Fatımî döneminde önemli katkılarda bulunmuşlardır.¹⁷³

¹⁶⁹Hasan Onat “İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık,” *TDVİA*, İstanbul, 2001, C:XXIII, s. 91-92; Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasi Ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, Hisar Yayınları, İstanbul, 1983, s. 65-67.

¹⁷⁰ İsmail'in ne zaman öldüğüne ilişkin görüşler hak. bkz. Onat “İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık,”s. 91-92;Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasi Ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, s. 65-67.

¹⁷¹ Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasi Ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, s. 64-65.

¹⁷² Hilafet'in yanlış bir şekilde “Ali'lerden alındığını” düşünen Şia'nın başında ve en eski İsmailîler tarafından kullanılan bir ifade olan “doğru yol gösteren görev” hareket, özellikle İsmailîlerin birçoğunun Irak, İran, Doğu Arabistan ve Yemen'deki faaliyetlerine başladığı 3/9. yüzyılın ortalarında başarılı olmaya başlamıştır. Bkz. The Institute of Ismaili Studies, “al-da'wa al-hadiya”, (Erişim) <https://iis.ac.uk/taxonomy/term/24831> , 22 Mayıs 2019.

¹⁷³Daftary, *İsmailîler Tarihleri Ve Öğretileri*, s.18-21, 220-221.

Mısır Fatimî halifeleri, devletin zayıfladığı dönemlerde tecrübeli devlet adamları ile ordu komutanlarının nüfuzu altına girdikleri bir dönem geçirmişlerdir. Bunlardan Akka valisi Bedrû'l-Cemâli, halifenin daveti üzerine hâkimiyeti eline aldıktan sonra kendisinden sonra oğlunu yerine bırakacak önlemleri almayı ihmal etmemiştir. Nitekim kendisinin ardından arka arkaya oğlu ve torunu da Fatimî Devleti'nin yönetiminde etkin rol oynadılar. Bu durum Fatimîlerin, “askerî diktatörlerin yönetimine girdikleri bir dönem” olarak değerlendirilmiştir.¹⁷⁴

Fakat Fatimîlerin dağılmalarındaki esas sebeplerden biri Abbasilerle giriştiği rekabettir. Zira Fatimî Devleti ile Abbasi Devleti arasında siyasi ve mezhep mücadeleleri ile köklü bir rekabet vardı. Bu rekabette Büveyhîler aracılığı ile Abbasi halifeliği üzerinde üstünlük kuran ve bir baskı oluşturmaya muvaffak olan Fatimî halifeliği, Selçukluların Ön Asya bölgesine girmesiyle bu pozisyonlarını kaybetmekle karşı karşıya kaldılar. Zira Halife el-Kâim Biemrillah'ın davetiyle harekete geçen Selçuklular Tuğrul Bey'in önderliğinde Abbasi halifeliğini Fatimîlerin eline düşmekten kurtardığı gibi, Irak'ın yanı sıra Suriye bölgesini de ele geçirdiler. Nitekim bu bölge 1075'te Selçukluların hâkimiyetine girmiştir. Böylece Selçuklular önemli bir dinî misyon üstlenmiş oldular. Abbasî halifesini Şîî baskısından kurtarmak olan bu misyonun sahibi Tuğrul Bey'in hedeflerinden biri “İsmâilîliği ortadan kaldırmak” idi. Bu amaçla 1055 yılında Bağdat'a gelen sultan, halifeyi kurtardıktan sonra Mısır'a gitmek ve Fatimî Devleti'ne son vermek istiyordu. Tuğrul Bey'in Mısır'a yönelik sefer planları gerçekleşmemiş olsa da Abbasi halifesi el-Kâim Biemrillah'ın Büveyhî komutanı Arslan el-Besasirî'den kurtarılmasının ardından, sadece Irak yöresi değil, Suriye ve hatta Filistin yöreleri de Selçuklu yönetimine dahil edilmiştir. Ancak bu gelişmeler, Tuğrul Bey'den sonraki Selçuklu hükümdarları olan Alp Arslan ve Melikşâh zamanlarında vuku bulmuştur. Dolayısıyla Fatimî halifesi Müstansır, Şam'dan atılmıştır ve böylece Fatimî İsmailîlerinin elinde sadece Mısır'ı kalmıştır.¹⁷⁵

¹⁷⁴ Ayşe Atıcı Arayancan, *Dağın Efendisi Hasan Sabbâh ve Alamût*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 25-30.

¹⁷⁵ Faruk Sümer, “Selçuklular”, *TDVİA*, İstanbul, 2009, C:36, s. 392-397; Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2009, s.133-134; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s. 212-216.

Fatimî halifesi Müstansır Billah'ın¹⁷⁶ (1036-1094) 487/1094'te ölümünün ardından İsmailîlerin tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Zira Müstansır'ın halefinin kim olacağı tartışmaya yol açmıştı. Müstansır'ın küçük oğlu Ahmet, Müstali Billah unvanıyla Fatimî tahtına oturtulunca, ağabeyi Nizar bu oldubittiye karşı başkaldırıda bulundu; ancak sonunda mağlup olmuş ve 488/1095'te öldürülmüştür. Böylece İsmailîler içinde yeni bir bölünme yaşanmış ve Müstali-Nizarî ayrışması ortaya çıkmıştır.¹⁷⁷

Nizar taraftarlarının oluşturduğu *Nizariye* kolu, sonradan Hasan Sabbah ile güçlenecektir; Müsta'li taraftarlarını oluşturan *Müsta'liye* kolu ise bir süre Mısır'da hâkimiyet sürmüş ancak sonradan Yemen'e oradan da Hindistan'a geçerek çeşitli kollara ayrılmıştır.¹⁷⁸

8.b. Musta'li İsmâîlileri

Fatimîlerin iki kola ayrılmasının temel sebebi, Fatimî halifesi el-Müstansır'ın 1094 yılında Kahire'de ölmesinden sonra çıkan karışıklıklardır. el-Müstansır ölmeden önce veliahd olarak büyük oğlu Nizar'ı atamıştı. Ancak Fatimî devletinde vezirlik ve başkumandanlık yapan el-Efdal, Nizar'ın yerine el-Müstansır'ın küçük oğlu olan Musta'li'nin (Ahmet) halife olmasını sağlamıştır. Bunun üzerine Nizar taraftarları muhalefete başladılar ve Nizârîler adıyla Mısır, Suriye, Yemen ve başka yerlerde faaliyetlerde bulundular.¹⁷⁹

Musta'li taraftarları ise 524/1130 yılına kadar Nizariliğin karşısında yer almışlardır. Musta'liler, el-Müstansır'ın ardından oğlu el-Mustali ve onun oğlu el-Amir olmak üzere iki imam daha tanımışlardır. el-Amir'in ölümünden sonra çıkan karışıklıklar sırasında onun kuzeni olan el-Hafız, imamlık iddiasında bulunarak Fatimî tahtını ele geçirdi. Bu durum Musta'li topluluğu içinde yeni bir bölünmeye sebep oldu ve Mustaliler, "Hafiziye ve Tayyibiye" olarak iki kola ayrıldılar.¹⁸⁰

Hafiziye Müstalileri 567/1171'de Fatimî Devleti'nin yıkılışının ardından yok olmuşlardır. Tayyibi Müstalileri el-Amir'den sonra onun oğlu Tayyib'i imam kabul

¹⁷⁶ Abdülkerim Özaydın "Müstansır-Billâh el-Fâtimî", *TDVİA*, İstanbul, 2006, C:32, s.119-121; Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhitler*, s.487.

¹⁷⁷ Özaydın, "Müstansır-Billâh el-Fâtimî," s. 119-121.

¹⁷⁸ Arayancan, *Dağın Efendisi Hasan Sabbâh ve Alamût*, s.25-30.

¹⁷⁹ Arayancan, *Dağın Efendisi Hasan Sabbâh ve Alamût*, s.30-34.

¹⁸⁰ Daftary, *İsmailîler Tarihleri ve Öğretileri*, s. 376-379.

etmişler ve imameti Tayyib'in soyundan devam ettirmişlerdir. Ne var ki Amir'den sonraki bütün Tayyibi imamlar gizli kalmıştır.

Fatımilerin yıkılışında sonra Yemen'de varlıklarını devam ettiren Tayyibiler sonradan Hindistan'da görüldüler ve Bohralar¹⁸¹ adıyla anıldılar. Bunların, Fatımî dönemi İsmailîlerinin entelektüel ve edebi geleneklerini sürdürdükleri bilinmektedir.¹⁸²

8.c. Nizarî İsmailîleri

Nizarîler, İsmâiliye mezhebinin günümüze kadar gelen en önemli koludur. İsmailîler, Fatımi halifesi Müstansır Billâh'ın ölümüyle (1094), Mustali İsmâililiği ve Nizari İsmâilileri olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

Halife el-Mustansır Billah'ın büyük oğlu Nizar, veliahd olduğu halde halifelik makamına geçirilmeyince, çıkan isyanda idam edilmiş (1095); onun taraftarı olan İsmailîler de *Nizariye* adıyla faaliyetlerini sürdürmek suretiyle bu kolun yaşamasını sağlamışlardır. Nizarilere göre imamet Nizar'ın hakkı idi. Öte yandan Nizar'ın giriştiği *imamlık* isyanı sırasında Hasan Sabbah'ın da ona destek verdiği kaydedilir. Hasan Sabbah'ın Nizar'a destek vermesi, Fatımî Devleti ile arasının açılmasına yol açmıştır. Neticede Nizariler, Fatımîlerden bağımsız bir şekilde İran bölgesinde faaliyetlerine devam ettiler.¹⁸³

Başlangıçta İran ve Suriye'de yoğunlaşan Nizarî İsmailîleri, varlıklarını sürdürmeyi Hasan Sabbah'a borçlu görünüyorlar. Nitekim onun faaliyetleri neticesinde özellikle Selçukluların hâkimiyet alanlarında siyasal önem kazanan Nizarîler, bir "devlet" haline geldiler. Kuzey İran'daki dağlık yörede bulunan Alamut Kalesi, "Nizarî Devleti"nin merkezi konumunda idi. Dolayısıyla Alamut'taki Nizari İsmailîleri, kalenin 654/1256'da Moğollar tarafından yıkılmasına dek 166 yıl varlıklarını sürdürmüşlerdir. Nizarî imamın baş temsilci *daîsi* ve *hüccet* olan Hasan Sabbah ve halefleri Alamut'ta ikâmet etmişlerdir.¹⁸⁴

¹⁸¹ Bohralar hak. bkz. Mustafa Öz, "Bohrâ", *TDVİA*, İstanbul, 1992, C:VI, s.273-274.

¹⁸² Öz, "Bohrâ", s.273-274; Daftary, *İsmailîler Tarihleri ve Öğretileri*, s.18-21.

¹⁸³ Arayancan, *Dağın Efendisi Hasan Sabbâh ve Alamût*, s.20-25.

¹⁸⁴ Daftary, *İsmailîler Tarihleri ve Öğretileri*, s. 18-21.

Hasan Sabbah, Nizarî-Müsta'li ayrılığından sonra doğuya yönelmişti. Öte yandan Nizar'ın oğulları vardı ancak bunların hiçbiri babalarının vefatından sonra açık bir *imâmet* iddiasında bulunmamıştır. Nizarîlerin sahip olduğu “gizli imam” düşüncesine göre beklenen imamın ortaya çıkması gecikince Hasan Sabbah, Nizar'ın gizlendiğini, kendisinin de “*gizli imamın hücceti*” ya da “*mutlak temsilcisi*” olduğunu iddia ve ilan iddia etmiştir. Ayrıca onun yerine geçen Hüdâvend adında iki halefide *imâm* sıfatını kullanmadılar. Ancak yine de bunlar *gizli imamın hüccetleri* ve Nizarî davetin en yüksek mercileri olarak görülmüşlerdir.¹⁸⁵

Nizarîler, Alamut döneminde daha çok kalelerdeki cemaatlere vali ve askeri komutan yetiştirmişlerdir. Moğol sonrası dönemde farklı dillerde değişik dini ve edebi gelenekler geliştirmişlerse de birincil kaynakların yetersiz oluşundan dolayı yeterince incelenememişlerdir. Özellikle Nizarî grupların yaygın bir biçimde *takiyye* yapmış olmaları araştırmaları güç hâle getirmiştir.¹⁸⁶

Takiyye, hemen hemen bütün Şîî fırkalar tarafından uygulanan temel bir unsur iken, Şîa'nın kolları içerisinde İsmailiye bilhassa gizlilik (setr) devrelerinde bu ilkeyi devreye sokmuştur. Bâtınî grupların birçoğunda takkiye uygulaması vardır.¹⁸⁷ Ancak özellikle “Muhammed el-Bâkır” ve “Ca'fer es-Sâdık” döneminde gelişen aşırı Şîî mensupları *takiyye*ye daha çok başvurmuşlardır.¹⁸⁸

5.Hasan Sabbah'ın Fedaileri ve Selçuklularla Mücadelesi

Selçuklu Devleti'ni büyük çapta uğraştıran en önemli dini-siyasi fraksiyon olan Bâtınîler hakkında Hamdullah el-Müstevfi'nin kayıtlarını değerlendirmeye geçmeden evvel bu örgütün başı olan Hasan Sabbah'ın tarih sahnesine çıkışına

¹⁸⁵ Tan, “İsmailî Davet: Sosyo-Politik Gelişim Süreci,” s. 86.

¹⁸⁶ Daftary, *İsmailîler Tarihleri ve Öğretileri*, s. 18-21.

¹⁸⁷ Takiye uygulamasının oldukça erken devirde ortaya çıktığı savunulur. Hz. Muhammed'in (sav) vefatının ardından üç halifenin hilâfet devirlerinde asıl hak sahibi olan “Hz. Ali'nin sükût etmesi” bir *takiyye* olarak değerlendirildiği gibi “oğlu Hasan'ın Muâviye ile hilâfet konusunda anlaşması” da *takiyye* niteliği taşımaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Hz. Hüseyin'in Emevîlere karşı başlatmış olduğu hareket *takiyye* prensibiyle ilişkilendirilmemektedir. Ardından gelen “Zeynelâbidin”, “Muhammed el-Bâkır” ve “Ca'fer es-Sâdık” gibi imamların varlığını sürdürülen idareye isyan edilmesini câiz görmemeleri gibi meseleler de *takiyye* uygulaması şeklinde yorumlanmıştır. Bkz. Wilhelm Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev: Fuat Köprülü, DİB Yayınları, Ankara, 1973, s.160-170.

¹⁸⁸ Mustafa Öz, “Takiyye,” *TDVİA*, İstanbul, 2010, C:XXXIX, s. 453-454.

bakmak yerinde olacaktır. Nitekim onun ortaya çıkışı ve örgütünü nasıl kurduğu hususu tarihi açıdan kuşkusuz önemli bir meseledir. Öte yandan Müstevfi'nin kayıtlarının değerini anlamak için de Bâtınîlerin Selçukluları nasıl uğraştırdığına bakmak, Selçuklu-Bâtınî mücadelesinin boyutlarını ve niteliğini görmek gerekir.

Hasan Sabbah'ın tam adı, el-Hasen b. Alî b. Muhammed b. Ca'fer b. el-Hüseyn b. Muhammed b. es-Sabbâh el-Himyerî er-Râzî'dir. İran'da Nizari-İsmâîli Devleti'nin kurucusu olan Hasan Sabbah'ın doğum tarihi kaynaklarda 1046-1047 veya 1053-1054 olarak verilmektedir.¹⁸⁹ İran'ın Kum şehrinde doğan Hasan, çocuk yaşta babasıyla Rey'e göç etmiş, dinî eğitimini burada almıştır. Rey¹⁹⁰ IX. yüzyıldan beri *dâîlerin* faaliyet merkezlerinden biriydi. Hasan Sabbah da bu kişilerin etkisine girerek Bâtınî hareketine dahil olmuştur.¹⁹¹ Bâtınîlik, öncesinde yalnızca bir öğreti ve inanç biçimi iken, Hasan Sabbah ile birlikte örgütlenecek Selçuklu Devleti içinde çok etkili bir siyasi ve dini muhalefete dönüşmüştür.¹⁹²

1124 yılında öldüğü bilinen Hasan, o tarihte seksen yaşlarındaydı. Buna göre 1040'lı yıllarda doğduğu söylenebilir. Bir diğer tartışma konusu ise Sabbah'ın 1076 yılında doğan "Ömer Hayyam" ile; ve 1017 yılında dünyaya geldiği bilinen "Nizamülmülk" ile okul arkadaşları olduğudur.¹⁹³ Sultan Melikşah ve Sultan Sancar zamanında himaye gören şairlerden olan Ömer Hayyâm'ın 1039-1048 yılları arasında doğduğu ve ölüm tarihi olan 1123 veya 1132 yılları da dikkate alındığında böyle bir arkadaşlığın kesin bir şekilde doğruluğu tartışmalıdır. Esasen bu dönem kaynaklarında Bâtınîler ve Hasan Sabbah ile mücadeleler esnasında Ömer Hayyâm'ın ismine rastlanmamaktadır.¹⁹⁴

On yedi yaşında iken İsmailîye mezhebine giren Hasan, kısa zamanda İran'daki baş dâî Abdülmelik b. Attaş'ın *nâibliğine* yükselmiştir. Daha sonra Mısır'a giderek Fatımî Halifesi Mustansır'ın yanında görevlendirilen Hasan, İran, Irak ve Suriye'yi dolaşmış; ardından halifenin büyük oğlu Nizar'ın hilafete tayin edilebilmesi için çalışmıştır. Fakat bu durum iktidarla ters düşmesine neden olunca Mısır'dan

¹⁸⁹Özaydın, "Hasan Sabbah," *TDVİA*, İstanbul, 1997, C:XVI, s. 347-350.

¹⁹⁰Rey hak. bkz. Özgüdenli, "Rey," *TDVİA*, C: XXXV, İstanbul, 2008, s. 41.

¹⁹¹Hodgson - Lockhart, "Hasan-ı Sabbah," çev. Süleyman Tülücü, *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları, Enstitüsü Dergisi*, S. 40, Erzurum, 2009, s.215.

¹⁹² Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Düşüncesi*, Ülken Yay., İstanbul, 1995, s. 40.

¹⁹³Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s. 209-210.

¹⁹⁴ Yavuz Unat, "Ömer Hayyâm", *TDVİA*, C:XXXIV, İstanbul, 2007, s. 66-67.

ayrılmak zorunda kalmış; İran'a dönerek, Attaş'ın ölümü üzerine onun yerine geçmiştir.¹⁹⁵

Hasan, İskenderiye'den bindiği bir gemiyle Mısır'ı terk etmişti. 1081'de İsfahan'a ulaşmış, dokuz yıl boyunca bütün İran'ı gezip dolaşarak Bâtınîlik propagandası yapmıştır. Kirman, Yezd ve Hûzistan'ın ardından İran'ın kuzeyindeki Hazar Denizi sahillerinde bulunan Gîlân ve Mâzenderan ile Deylem'in dağlık bölgelerine yönelmiştir.¹⁹⁶ Bu süreçte onun faaliyetlerini dikkatle takip eden Selçuklu Veziri Nizâmülmülk, Rey'deki yetkililere onu yakalamaları için emir vermiş; ancak Hasan buradan kaçıp Kazvin'e gitmeyi başarmıştır. Sonunda Rûdbâr vadisinde kendisine karargâh seçtiği ve "beldetü'l-ikbâl" olarak adlandırdığı müstahkem Alamut Kalesi'ne yerleşerek Nizârî-İsmailî Devleti'ni kurmuştur. İbnü'l Esir'in naklettiğine göre, Âluh ve âmût (âmûht) kelimelerinden meydana gelen Alamut ismi, eski Fars dilinin Taberistan şivesinde "kartal yuvası" veya "kartal eğitimi" (ta'lîmü'l-ukâb) anlamına gelmektedir.¹⁹⁷

Hasan, Alamut'u kendisi ve fedaileri için merkez olarak belirlemiştir. Faaliyetlerini burada yürütmek için bölgenin zaptına çalışmış ve bu iş için Alamut'un civarındaki köylere dâîler göndermiştir. Bunun yanı sıra Girdkûh¹⁹⁸ ve Türşîz kalelerinin valilerini kendi öğretisine yakınlaştırmayı başarmıştır.¹⁹⁹

Öte yandan ünlü İtalyan seyyahı Marco Polo, 671/1273 yılında Alamut Kalesi civarından geçtiğini iddia etmiş; orayı meyve bahçeleri, bal, şarap ve süttten akan nehirlerin bulunduğu, güzel kadınlarla dolu bir yer olarak tasvir etmiştir. Seyyah, cennetin Kur'an'da tasvir edildiğini; oysa fedailer tarafından Alamut'un cennet olarak kabul edildiğini anlatır. Fakat bu bilgilerin doğruluğu tartışmalıdır. Zira

¹⁹⁵İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, çev. Abdülkerim Özeydın, Bahar Yayınları, C: X, İstanbul,1987, s.260-263; Abdülkerim Özeydın, "Hasan Sabbah," *TDVİA*, İstanbul, 1997, C:XVI, s. 347-350.

¹⁹⁶Özeydın, "Hasan Sabbah," s. 347-350.

¹⁹⁷Özeydın, "Alamut", *TDVİA*, C:II, İstanbul, 1989, s.336.

¹⁹⁸Girdkûh, İran'ın kuzey doğusundaki Dâmgân yakınlarında, tarihi çok eskilere dayanan müstahkem bir kaledir. Su kaynağı ve tarım ürünlerinin bolca yetiştiği bir coğrafyada bulunması, buranın önemini daha da arttırmaktadır. Bkz. Cihan Piyadeoğlu, "Selçuklu ve İsmailî Kalesi Girdkûh", *Türkiyat Mecmuası*, C:XXVII, 2017, s.249

¹⁹⁹Hasan Sabbah'ın Alamut Kalesi'ni elde edişi hakkındaki rivayetler için bkz. Kaygusuz, *Nizârî İsmailî Devletinin Kurucusu Hasan Sabbah ve Alamut Öğretisi, Tarihi, Felsefesi*, Su Yay., İstanbul, 2012, s. 19-24.

oradan geçtiği yıl olarak belirttiği tarihte (1273) Moğollar tarafından çoktan yıkılan Alamut Kalesi harabe durumundaydı.²⁰⁰

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, İslâm dünyası için ciddi bir tehlike arz eden Hasan Sabbah ve adamlarıyla mücadele etmeyi bir devlet politikası hâline getirmişti. Sultan, Nizâmiye medreseleri aracılığıyla ilmî alanda mücadele gösterirken, askerî yönden Bâtınîlerin tenkil ve tedip edilmesine gayret etmiştir. Ne var ki Melikşâh zamanında Bâtınîlere karşı alınan önlemler, Alamut Kalesi'nin defalarca kuşatılmasına rağmen bir sonuç vermemiştir.²⁰¹ Hatta Selçuklu hücumları karşısında Bâtınîler de vezir Nizâmülmülk'e suikast düzenleyip onu Ebû Tâhir Arrânî adında bir fedâîye öldürterek karşılık vermişlerdir. Ardından da Sultan Melikşah'ın henüz oldukça erken yaşta ve şüpheli bir biçimde ölümü (485/1092) Hasan Sabbah'a karşı yönelik olarak düzenlenen mücadeleyi neticesiz bırakmıştır.²⁰²

Bu mücadeleler çerçevesinde Sultan Melikşah ile Hasan Sabbah arasında mektuplaşmalar olduğu söylenirse de “böyle bir mektuplaşmanın olmadığı ve bunun daha sonraki dönemde propaganda amacıyla uydurulduğu” ortaya çıkmıştır.²⁰³

Bâtınîler, Sultan Melikşah'ın vefatı üzerine hânedan üyeleri arasında başlayan taht kavgaları ve Haçlıların Müslüman topraklarını işgal ettikleri kaos ortamında, nüfuz alanlarını genişletip faaliyetlerini arttırmışlardır. Hasan Sabbah'ın Rûdbâr'daki egemenliği pekişmiş; süreç içerisinde Girdkûh, Şahdiz ve Hâlinecân kalelerinin alınmasıyla konumu büyük ölçüde güçlenmiştir.²⁰⁴

Bâtınîlerin, Sultan Berkyâruk zamanında, kendilerine düşman olan bir kimseyi vezir olarak atadığı için Berkyaruk'a hücum edip yaraladıkları kaydedilmektedir. Sonrasında ise Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasındaki mücadele esnasında da Berkyaruk'un ordusuna gizlice dahil olup nüfuzlarını artırmayı başardıkları belirtilmektedir.²⁰⁵

²⁰⁰ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı 1*, çev. Işık Ergüden, İthaki Yay. İstanbul, 2003, s.117-120.

²⁰¹ Özeydın, “Hasan Sabbah,” s. 347-350.

²⁰² Özeydın, “Hasan Sabbah,” s. 347-350; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s.557.

²⁰³ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 134-135.

²⁰⁴ Bundârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, çev. Kıvameddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, s. 235-237.

²⁰⁵ Bundârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, s. 235-237.

Hasan Sabbâh'ın işlediği cinayetlere tanık olan vezir Enûşîrvân b. Hâlid,²⁰⁶ Müslümanların içinde bulunduğu durumu bir felâket olarak değerlendirmektedir. Ona göre yollarda güvenlik kalmamış; fidâiler acımasızca cinayet işlemekte; sultanlar onlara karşı bir çözüm bulamamış; halk korku içindedir. Ayrıca Sultan Berkyaruk'un Bâtînîleri ortadan kaldırmaya karar verdiği sırada tuhaf gelişmelerin yaşandığını belirten müellif, sultanın bu kararını gören bazı kimselerin, kendi düşmanlarını da Bâtînîlikle suçlayıp haksız yere öldürülmelerine sebep olduklarını söyler.²⁰⁷

Sultan Berkyaruk'un 494/ 1101'de Bâtînîlerden 300 kişiyi öldürttüğü rivayet edilir. Sultan, Halife Müstazhir Billâh'tan bu konuda destek istemiş ve Bağdat'taki Bâtînîleri tutuklamasını istemiştir. Ayrıca Kûhistan, Fars ve Hûzistan'daki Bâtînîlere karşı askeri seferler düzenlemiş; Tabes Kalesi gibi Bâtînîlerin elindeki bazı kaleler alınmıştır.²⁰⁸

Bununla birlikte Hasan Sabbah fedâîleri, Berkyaruk'tan sonra tahta çıkan Sultan Muhammed Tapar döneminde de cinayetlerini sürdürdüler. Muhammed Tapar da Bâtînîlere karşı ilk seferini Şahdiz Kalesi'ne yaptı ve burayı ele geçirdi. Sultan 503/1109 senesinde vezir Ahmed b. Nizâmülmülk'ü büyük bir ordu ile Alamut'a yolladıysa da kış şartları dolayısıyla neticesiz kalmıştır.

²⁰⁶ 459/1066-67'de Rey veya Kâşân'da doğduğu bilinen Selçuklu ve Abbâsî veziri Enûşîrvân b. Hâlid, Büyük Selçuklu Devleti'nde divan kâtibi olarak göreve başlamıştır. Sultan Berkyaruk ile Selçuklu tahtında hak iddia eden amcası Tutuş arasında Rey yakınlarındaki Dâşîlû'da meydana gelen ve Tutuş'un ölümüyle sonuçlanan savaşa katılmıştır (488/1095). Sultan Berkyaruk'un veziri Müeyyidülmülk'ten itibar gören Enûşîrvân onun himayesinde görev almıştır. Müeyyidülmülk'ün, Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun aleyhindeki sözleri ve faaliyetleri sebebiyle azledilerek bizzat Berkyaruk tarafından katledilmesi üzerine devlet hizmetini terk ederek Basra'ya gidip edebiyatla meşgul olmuştur. Burada meşhur şair Harîrî ile tanışıp onu el-Makâmât'ı yazmaya teşvik etmiştir. Sultan Berkyaruk'tan sonra tahta geçen Muhammed Tapar zamanında ve Ziyâülmülk'ün vezirliği sırasında (1107/1111) hazine ve ârizü'l-ceyş olarak görev yaptı. Şemsülmülk Osman b. Nizâmülmülk iki bin dinar karşılığında onun yerine ârizü'l-ceyş tayin edilince Bağdat'a gitmişti. Hâtimülmülk Muhammed Meybüdü'nin vezirliği döneminde (1111/1117) vezir nâibi oldu. Fakat şiddetli muhalefet ve entrikalarla karşılaşınca istifa etmek zorunda kaldı. Daha sonra tekrar ârizü'l-ceyş tayin edildi ve 516/1122-23 yılına kadar bu görevi sürdürdü; bu tarihte azl ve hapsedildi. Şemsülmülk Osman b. Nizâmülmülk'ün ölümünden sonra (517/1123) hapisten kurtuldu ve Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar tarafından vezir tayin edildi. 1127-1128 yılları arasında bu görevde kaldı. Rakip ve düşmanlarının entrikaları yüzünden vezirlikten ayrılıp Bağdat'a gitti. 1132'de Halife Müsterşid-Billâh tarafından vezirliğe getirildi. 1134 yılında istifa ettikten bir süre sonra da Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd b. Muhammed Tapar'ın veziri oldu. Ancak iç karışıklıkları önleyemediği ve başarılı olamadığı için azledildi ve yerine rakiplerinden İmâdüddin Dergezinî getirildi (1136). Bkz. Özaydın, "Enûşîrvân b. Hâlid", *TDVİA*, İstanbul, 1995, C: XI, s. 256-257.

²⁰⁷Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel (Selçuklular Tarihi I-II)*, der. Ali Öngül, Kabalcı Yay., İstanbul, 2017, s.61-68; Özaydın, "Hasan Sabbah," s. 347-350; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, çev. Kıvameddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943, s.

²⁰⁸ Hasan Taşkıran, *Selçuklu Devletlerinde Suikastlar*, Selenge Yay., İstanbul, 2015, s. 91-96.

505/ 1111’de Bâtînîlerin elindeki Bire Kalesi (Birecik) alındı. Sultan, Halep Meliki Alparslan el-Ahras ile Reîsülhâdâs Saîd b. Bedî‘den vilâyetteki Bâtînîlerin öldürülmelerini istemiştir. Bu takibat neticesinde Suriye bölgesinde Bâtînîlerden Ebû Tâhir es-Sâiğ, İsmâil ed-Dâî ve Hakîm el-Müneccim’in kardeşi gibi Hasan Sabbâh’ın Suriye’deki vekilleri ve çok sayıda Bâtînî öldürülmüştür (507/1113).

Muhammed Tapar Alamut Kalesi’ni almayı çok istemişti. Selçuklu ordusunun 511/1117’de başladığı Alamut kuşatması,1118 yılına dek devam etmiş; Hasan Sabbâh ve fedâîleri, açlıktan sefil duruma düşmüştü. Kale tam da alınmak üzere iken sultanın ölüm haberi gelince Selçuklu ordusu kuşatmayı kaldırıp İsfahan’a döndü. Bu durum Hasan Sabbah ve Alamut Kalesi’nin bir kez daha kurtulmasına yol açmıştır.²⁰⁹

Sultan Sancar, daha Horasan’da melik iken Bâtînîlerle mücadeleye başlamıştı. Ancak sultan olduktan sonra Hasan Sabbah’ın bir mesajı ona geri adım attırmıştır. Nitekim Hasan Sabbah, sultanın sarayındaki bir cariyeyle kandırarak bir gece yatağının başucuna bir hançer saplatmış ve onu öldürtebileceği mesajını vermişti. Sultan Sancar, bu gelişme üzerine Hasan Sabbah ile Bâtînîlere belli şartlarda *emân* vermiştir. Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ* adlı eserinde kaydettiğine göre, Alamut Kalesi’nin Moğollar tarafından zaptı (1256) sırasında kütüphanede Sancar’ın birkaç fermanını görmüştür. Müellif, bu fermanlarda Sultan’ın onları dostluk ve barışa çağırdığını, kendileri ile iyi geçinmek istediği bilgisine ulaşmıştır.²¹⁰

Hasan Sabbah, otuz altı yıl Alamut’ta yaşamıştır. Rivayete göre kaleden hiç çıkmayan ünlü dâî, 23 Mayıs 1124 Cuma günü Alamut Kalesi’nde hastalanarak vefat etmiş olup cenazesi, Alamut yakınlarında, Rûdbâr civarındaki bir mezara defnedilmiştir. Bâtînîler tarafından ziyaret mekânı olan mezar, sonradan Moğollar tarafından yıkılmıştır.²¹¹

Selçuklu Devleti esasen arkasında Fatimî halifelerinin desteği bulunan Hasan Sabbah ve diğer Alamut yöneticilerine karşı mücadelede yeterli seviyede başarı gösterememiştir. Dolayısıyla İsmâîlîliğin savunucuları ile Sünnîliğin savunucuları

²⁰⁹ Râvendî, *Râhatü’s-Sudûr ve Ayeti’s-Sürûr*, s. 154-157.

²¹⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, çev. Mürsel Öztürk, s.559; Özeydin,“Hasan Sabbah,” s. 347-350.

²¹¹Fazlullah, *Câmi’Al-Tavârih*, çev. Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara, 1999, s. 130-133.

arasında uzun çekişmeler yaşanmış ve bu dönem İslâm dünyası açısından istikrarın nispeten kaybedildiği bir dönem olmuştur.²¹²

Dolayısıyla Fatimî Devleti'nin Bâtînî anlayışını bir öğreti olarak görmenin yanında, "Davet-i Cedid" olarak adlandırdığı yeni bir oluşum kurarak teşkilât yapısını ve propaganda yöntemini belirleyen ve faaliyetlerine bu şekilde devam eden Sabbah, yıllar boyu Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun bütünlük yapısını tehdit edici roller oynamıştır. Devletin idari yapısını zora sokan Bâtînî anlayışına karşı, dönemin devlet adamları tarafından birtakım tedbirler alınmaya çalışılmışsa da Bâtînîlik tamamen bertaraf edilememiş bir mesele olarak kalmıştır.²¹³

²¹² Abdülkadir Yuvalı, "Selçuklular Zamanında Bâtînî Faaliyetleri", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C:III, S.2, Elazığ, 1989, s.290-293.

²¹³ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, MEB Yayınları, C:II, Ankara, 1983, s. 529.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAMDULLAH EL-MÜSTEVFÎ'NİN TARİH-İ GÜZÎDE ADLI ESERİNDE SELÇUKLU-BÂTİNÎ MÜNASEBETLERİ VE İLGİLİ KAYITLAR

Tezin bu bölümünde Hamdullah el-Müstevfî'nin *Tarih-i Güzîde* adlı eserinde yer alan Bâtînîler hakkındaki kayıtların Selçuklu tarihi bakımından değeri üzerinde durulmaktadır. Bu kayıtlara geçmeden önce, *Tarih-i Güzîde*'de de yer alan kayıtların kaynaklarına bakmak yararlı olacaktır.

Târih-i Güzîde'nin ana kaynağı, Reşidüddîn'in *Câmi'ü't-Tevârih* adlı eseridir. Bunun haricinde Taberî'nin *Târihü'l-Ümem ve'l Mülûk*, İbnü'l-Esir'in *el-Kâmil fi't-Târih*, Ata Melik Cüveynî'nin *Târih-i Cihângüşâ*, Zahîreddin el-Nisâbüri'nin *Selçuknâme* ve Rükneddîn el-Cüveynî'nin *Mecma'u Ensâbi'l-Meslek*'i gibi bazı eserlerden de yararlandığı anlaşılmaktadır. Fakat Müstevfî'nin bu eserlerden derlediği bilgilere ilâveler yaptığı, ana kaynağı olan *Câmi'ü't-Tevârih*'in bittiği 710/1310 senesinden sonra 730/1329'a kadar gelen olayları da kaydettiği anlaşılmaktadır.²¹⁴

Eserde Bâtînîler hakkındaki kayıtların yapısı ve eserdeki konumu hakkında da şunlar söylenebilir: Bâtînîler hakkındaki kayıtlar esas olarak eserin dördüncü bâbının dokuzuncu faslı "İsmailîler" başlığı altında, iki makale şeklinde taksim edilmiştir. Birinci makalede "Mısır, Şam ve Mağrip İsmailîleri", ikinci makalede "İran İsmailîleri" kaydedilmiştir. Bu tez çalışmasında da özellikle bu kısımlar değerlendirilmiştir. Selçuklu ve Bâtînî münasebetlerini tetkik ettiğimiz bu bölümün tercümesinde Abdü'l-Hüseyin Neva'i tarafından yapılmış olan neşir esas alınmıştır. Ayrıca daha evvel yapılan çalışmalarla karşılaştırılarak şerhler düşülmüştür.²¹⁵

Öte yandan Müstevfî'nin belirttiğine göre bu bölüm tamamen Cüveynî'nin *Târih-i Cihângüşâ* adlı eserinin üçüncü cildinden alınmıştır.²¹⁶

²¹⁴ Özaydın, "Târih-i Güzîde", s.82-83; Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, s.312; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 242; Hâmdullâh Müstevfî-i Kazvîni, *Târih-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, ed. Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2015, s.14.

²¹⁵Nâşir tarafından not düşülenler ve açıklamalar [nâşirin notu] şeklinde belirtilmiş, diğer düşülen not ve açıklamalar ise tarafımızca ilâve edilmiştir.

²¹⁶ Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk, s.XXXVI.

A. BÜYÜK SELÇUKLULAR ZAMANINDA BÂTİNÎLERLE MÜNASEBETLER

Hamdullah el-Müstevfi, Selçuklu sultanları hakkında bilgi vermeden önce, İslâm tarihindeki devletler hakkında değerlendirmede bulunmaktadır. Buna göre, İslâm tarihinde kurulmuş devletlerin başındaki kimselerin her birinin muhakkak bir kusuru vardı. Emevîler zındıklık, Mutezile ve Haricîlikle; Abbas oğullarından bazıları Mutezile ile; Leys ve Büveyhoğulları Rafizîlikle itham edilmişler; Gazneliler, Hârezmşahlar ve Salgurlular ise soylarını küçük görme hususunda kusurlu görülmüşlerdir. Selçukluları diğerlerinden ayıran yönleri ise bu tür kusurlarının olmamasıydı. Selçuklular, Sünnî, inançlı, hayır sahibi, temiz mezhepli, halka iyi davranan kişilerdi. Bu sebeple hiçbir yabancı fitne fesat çıkararak onlara karşı başkaldırmadı. Tuğrul, Gazneliler Devleti'ne karşı; Sebüktekin ve Aytekin, Deylemîlere karşı ve benzerleri de başka devletlere karşı isyan girişimlerinde bulunmuşlardır. Fakat Selçuklulara karşı başkaldıran olmamış ve genelde o soydan birilerini seçerek padişahlığa geçirmişlerdir.²¹⁷

Dolayısıyla Selçuklular zamanında Bâtînîlerle mücadeleler, Hasan Sabbah'ın Alamut Kalesi başta olmak üzere İran'ın dağlık bölgelerindeki kalelere yerleşmesinden sonra yoğunluk kazanmıştı. *Tarih-i Güzîde*'de özellikle bu dönemden itibaren Selçuklu sultanlarının Bâtînîlere karşı mücadelelerine ilişkin kayıtlar da dikkati çekmektedir. Bu kayıtlar kuşkusuz Selçuklu-Bâtînî mücadelelerinin boyutlarını göstermesi açısından önem arz ediyor. Bu kayıtlara bakıldığında Melikşâh'tan itibaren Büyük Selçuklu sultanlarının bu mücadelenin içinde yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla müellif, önce bu sultanlar hakkında kısa bir bilgi vermekte, ardından Bâtînî mücadelesinin boyutlarına temas etmektedir.

²¹⁷Müstevfi, *Tarih-i Güzîde*, çev. Öztürk, s. 341-342; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, çev. Öztürk, s.341-342.

1. Melikşah Zamanında Bâtınîlerle Mücadele

Selçuklu sultanı Melikşah, babası Sultan Alp Arslan'ın ölümünü müteakip, onun vasiyetine uygun olarak devlet erkânı ve komutanlar tarafından sultan ilân edilmişti (1072). Kendinden büyük kardeşlerinin olmasına rağmen, sevk ve idarede gösterdiği kabiliyet ve vezir Nizâmülmülk'ün çabaları onun hükümdar olmasında rol oynamıştır. Nitekim Kavurd, kardeşi Alp Arslan'ın vefatı üzerine saltanata göz dikmişse de Melikşâh ve yanındaki devlet adamlarının aldığı tedbirler sayesinde maksadına ulaşamamıştır. Öte yandan Melikşah, babasının da veziri olan Nizâmülmülk'ü vezâret makamına tayin ederek, devlet idaresini intizamlı hâle getirmiştir.²¹⁸

Dolayısıyla Sultan Melikşah devrinde ortaya çıkan Bâtınîlik faaliyetleri Hasan Sabbah ile yeni bir nitelik kazanmıştır. Başlangıçta gizlilik esasına dayalı yürütülen bu hareket, Hasan Sabbah'ın düzenli teşkilâtıyla gizlilikten vazgeçmiş, etrafa dehşet saçan fedaîleriyle insanların düşünce ve inançlarına hâkim olmaya çalışan bir oluşuma dönüşmüştür.²¹⁹

Hasan Sabbah'ın ortaya çıkışı hakkında bilgi veren önemli kaynaklardan biri olan Moğol tarihçisi Cüveynî, onun hakkında en esaslı bilgileri, Alamut Kalesi'nin İlhanlı hükümdarı Hülagu'nun emriyle zaptı sırasında kütüphanede bulunduğu Hasan Sabbah'ın hayatını konu alan “*Sergüzeşt-i Seyyidinâ*” adlı kitaptan nakletmektedir. Buna göre Hasan Sabbah, 1071 yılında Irak'ın başdâisi Abdümelik Attaş'ın bulunduğu Rey'e geldikten sonra bir gün, Alevî-yi Mehdi'nin Melikşah adına yönettiği Alamut Kalesi'ne bir *dâî* gönderir. Alamut'ta bâzı kimseler onun teklif ettiği mezhebe girmeyi kabul ederler. Ancak Alevî-yi Mehdî, o mezhep taraftarlarının hepsini kaleden çıkarıp kalenin Sultan Melikşah'a ait olduğunu belirtir ve kale kapısını sıkıca kapatır.

Hasan Sabbah daha sonra Kazvin'den Deyleman'a, oradan Aşkavar bölgesine, oradan da Alamut'a sınır olan Andic Rud'a gider. Orada bir süre ikâmet

²¹⁸İmad Ad-din Al-Kâtib Al-İsfahânî'nin Al-Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, (Zubdat Al-Nusra Va Nuhbat Al 'Usra Adli Kitabının Tercümesi)*, çev. Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943, s.48.

²¹⁹Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk, s. 423; Cüveynî, *Târih-i Cihangüşâ*, çev. Öztürk, s.341-3425.

ettiği bilinir. Sabbah'ın koyu sofuluğu, birçok kişiyi onun mezhebine çekmiş ve çok sayıda insan onun davetini kabul etmiştir. *Aluh amut* kelimelerinin ebced hesabıyla karşılığı olan ve onların uğurlu yıl saydıkları 6 Receb 483 (4 Eylül 1090) tarihinde Hasan Sabbah gizlice Alamut Kalesi'ne götürülür. Gerçek kimliğini gizleyerek, ismini *Dehhuda* olarak tanıtır ve bir süre orada yaşar. Alevî-yi Mehdi de onun gerçek kimliğini öğrenince kaleden ayrılmaya karar verir. Ayrılmadan evvel, Hasan Sabbah ona gizli olarak mezhebe girmiş olan Girdkuh Kalesi ve Damgan yöneticisi olan Reis Muzaffer Mustavfi'ye iletmesi için bir mektup verir. Mektupta, Reis Muzaffer'den Alamut kalesinin karşılığı olarak Alevî'ye üç bin altın dinar ödemesini istemiştir. Alevî Mehdi, Hasan Sabbah'ın mektubunu Reis Muzaffer'e götürmüştür. Muzaffer mektubu öptükten sonra ona parayı ödemiştir.²²⁰

Hasan Sabbah Alamut'a yerleşip bağımsızlığını ilân edince her tarafa dâiler göndermiş, halkı mezhebe davet etmek için ve Alamut'a sınır bölgelerin ve oraya yakın yer yerlerin ele geçirilmesi için büyük çaba harcamıştır. Mezhebe davet konusunda başarılı olduğu yerleri kolayca topraklarına katmıştır. Kurduğu tehlikeli tuzaklara düşmeyenleri de katliamda bulunarak, yağma ederek, kan dökerek ve zor kullanarak kendi tarafına çekmiştir. Ele geçirdiği kalelerle yetinmeyip, bina yapımına elverişli taş bulduğu her yere bir kale inşa ettirmiştir.

Sultan Melikşah zamanında, onun emirleri arasında Yorun Taş adında Alamut toprağının (ıkta) yönetimi kendisine verilmiş bir emir vardı. Bu emir, sık sık Alamut civarına saldırarak Hasan Sabbah'ın davetini kabul eden ve ona bağlanmış olanları yağma edip öldürürdü. O saldırılar sırasında Alamut'ta yeterli erzak biriktirilmediğinden orada yaşayanların çoğu sıkıntıya düşmüştür. Yorun Taş'ın kaleyi birkaç süvariye bırakıp göç etmeye niyetlendiği zaman Hasan Sabbah, imamdan yani Mustansır'dan orayı terk etmemeleri, yakında başarıya (*ikbâl*) ulaşacakları konusunda emir aldığını söylemiştir. Bu yalan, halka büyük bir dayanma gücü vermiş ve onların Alamut'ta kalmalarına sebep olmuştur. Ondan sonra oraya *belde-i ikbâl* adını vermişlerdir.²²¹

²²⁰Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk s. 348-351; Cüveynî, *Târih-i Cihangüşâ*, çev. Öztürk, s.341-3425; Münecimbaşî Ahmed B. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, der. Öngül, s. 71-73.

²²¹Münecimbaşî Ahmed B. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, der. Öngül, s.63-66; Cüveynî, *Târih-i Cihangüşâ*, çev. Öztürk, s.176-178.

Hasan Sabbah, 484/1091 yılında halkını mezhebe girme çağrısında bulunması adına dâîlerinden Hüseyin b. Kain'i, Kuhistan'a göndermişti. Hüseyin, Kuhistan halkından bir kısmının daveti kabul etmesi üzerine orada bulunan bir kasabaya yerleşmiştir. Mezhebin yeni taraftarlarının yönetimi için bir *naib* tayin etmiş, o da Hasan Sabbah'ın Alamut'ta yaptığı gibi halkı açıktan açığa mezhebe girmeye davet edip fetihlere başlamıştır. Hasan Sabbah'ın faaliyetleri açıktan devam etmiş, Müslümanlara zarar vermeye başlayınca Sultan Melikşah, 485/ 1092 yılının başlarında, Arslan Taş adındaki bir emiri, Hasan Sabbah ile taraftarlarını ortadan kaldırmak için görevlendirmiştir. Arslan Taş, aynı yıl (1092) Alamut'u kuşatma altına almıştır.²²²

İbnü'l Esîr'e göre, Bâtînîliğe davet usulü ve davetin sahipliği hakkında bilgilere Sultan Melikşah döneminde ulaşılmıştır. O devrede 18 Bâtînî, toplanıp Sâve'de bayram namazını kılmışlar, şehrin şihnesi de onları dikkatle takip ettikten sonra yakalayıp hapsedmiş, haklarında soruşturma başlattıktan sonra salıvermiştir. Bu, Bâtînîlerin yaptığı ilk toplantıydı. Bâtînîler daha sonra İsfahan'da oturan Sâveli bir müezzini Bâtînîliğe davet ettiler. Fakat müezzinin bu daveti reddetmesinin üzerine kendilerini ihbar etmesinden korkarak onu öldürdüler. Bâtînîler tarafından öldürülen ilk şahıs bu müezzindir. Vezir Nizâmülmülk, bu durumu haber alınca müezzini öldürmekle suçlananların derhal yakalanmasını emretmiştir. Sonunda bu cinayetten Tahir adında bir marangoz sorumlu tutularak öldürülmüştür. Bâtînîlerden ilk öldürülen de bu şahıstır.²²³

Bazı kaynaklarda Sultan Melikşah ile Hasan Sabbâh arasında karşılıklı mektuplaşma münasebetinden söz edilmektedir. Bu hadiseye göre Sultan Melikşah, Hasan Sabbah'ı yeni bir din ortaya çıkarmakla ve bazı cahilleri kandırmakla suçlamış ve eğer hatasında ısrarcı olursa kalelerini yakıp yıkacağını ifade etmiştir. Hasan Sabbah ise verdiği yanıtta Müslüman olduğunu, Abbâsîlerin hilâfeti gasbettiğini, hilâfetin esas sahibinin Fâtımîler olduğunu söylemiş, sultanı Nizâmülmülk'ün entrikalarına karşı uyarmasının yanı sıra Selçuklu Devleti'ni tehdit edip, gözdağı

²²²Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk, s. 348-352; Münecimbaşı Ahmed B. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, der. Öngül, s. 71-73.

²²³İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Târih*, çev. Özaydın, s. 260-265; Cüveynî, *Târih-i Cihangüşâ*, çev. Öztürk, s.176-178; Münecimbaşı Ahmed B. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, der. Öngül, s. 121,122; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014. s.134-135.

vermiştir. Fakat İbrahim Kafesoğlu, “böyle bir mektuplaşmanın olmadığını ve bunun daha sonraki dönemde propaganda amacıyla uydurma olduğunu beyan etmiştir.”²²⁴

2. Sultan Berkyaruk Döneminde Bâtınîlerle Mücadele

Selçuklu İmparatorluğu tarihinde ilk kez Melikşah’ın ölümünden sonra aynı anda iki hükümdar ortaya çıkmıştı. Başlangıçta İsfahan’da Mahmud, Rey’de Berkyaruk hükümdar ilan edilmişti. Hutbelerde kardeş hükümdarların isimleri eşit zikredilmiş ve onların her biri kendi paralarını bastırmışlardı. Burada büyük bir olasılıkla, eski Oğuz boylarında bir zamanlar geçerli olan çifte hükümlanlık müessesesinin değişime uğramış izleri bulunmaktadır. Bu çifte siyasi hâkimiyet karşı karşıya gelen güçler dengesine yansımış, mevcut durumda en uygun çıkış yolu bu olmuştur. Fakat Selçuklu İmparatorluğu’nda çifte hükümlanlık dönemi uzun sürmemiş, 1094’te Berkyaruk orduları ile Celaliye Hatun’un askerleri arasında belirleyici savaş gerçekleşmiştir. Nihai aşamada Berkyaruk parlak bir zafer elde etmiştir.²²⁵

Bâtınîler, hanedan mensupları arasındaki taht mücadelesinden ve Haçlıların bazı Müslüman topraklarını işgal etmelerinden istifade ederek nüfuz sahalarını genişletip faaliyetlerini arttırmışlardır. Bu dönemde Hasan Sabbah’ın en önemli başarısı 1096 veya 1102’de Lemeser’in bir baskınla ele geçirilmesidir. Böylece Bâtınîlerin Rûdbâr’daki hâkimiyeti daha da pekişmiştir. Bunun yanı sıra yine aynı tarihlerde Girdkûh, Şahdiz ve Hâlinecân kalelerini de ele geçirmişlerdir.²²⁶

Girdkûh, İran’ın kuzeydoğusundaki Dâmgân yakınlarında, müstahkem bir kale olma özelliğine sahiptir. Su kaynağının olması ve tarım ürünlerinin bolca yetiştiği bir coğrafyada bulunması, önemini arttırmaktadır. Sultan Tuğrul Bey döneminde Kutalmış b. Arslan Yabgu sayesinde Selçukluların hâkimiyetine giren kale, bir süre Kutalmış’ın idaresinde kalmasının ardından yerel bir hanedan olan Ziyârîlere bırakılmıştır. Kalenin önemli özelliklerinden biri de Kutalmış’ın Tuğrul Bey’e isyan

²²⁴Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s.133-136.

²²⁵Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev, Ötügen Yay., İstanbul, 2006, s.184-185.

²²⁶Müstevfi, *Târih-i Güzde*, çev. Öztürk, s. 354-356; Cüveynî, *Târih-i Cihangüşâ*, çev. Öztürk, s.556-558; Lewis, *Haşhaşiler, İslâm’da Radikal Bir Tarikat*, s. 38-46;

ettiği sırada sığındığı kale olmasıdır. Sultan Berkyaruk zamanında İsmailîlerin kontrolü altına giren kale, uzun süre İsmailî hareketinin en önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bunun yanı sıra hareketin merkezi olan Alamut'a zor zamanlarında en büyük desteği veren yine Girdkûh'tur. Bu süreç Moğolların bölgeye gelişine kadar devam etmiş, ardından İsmailîler ile başlatılan mücadeleler sırasında önemli hedeflerden biri olmuştur. Ancak kalenin müstahkem bir mevkiide bulunması Moğollara uzun süre direnmesini sağlamış, on yedi yıl süren kuşatma sonucunda ele geçirilebilmiştir. Ele geçirilmiş olan diğer İsmailî kaleleri yıkılmış olmasına rağmen Girdkûh onlardan farklı olarak Moğollar tarafından kullanılmaya devam etmiştir. Kale hakkındaki en son kayıt 786/1384 tarihine aittir.²²⁷

Sultan Berkyaruk kardeşi Mahmud'un ölümünden sonra amcası Tâcü'd-Devle Tutuş ile mücadeleye girmiş, 488/ 1095'te Rey yakınlarındaki savaşta onu mağlup ederek ortadan kaldırmıştır. Daha sonra Sultan Sancar'ı Horasan'da isyan eden diğer amcası Arslan Argun üzerine gönderen Berkyaruk, 490/1097'de onun bir köle tarafından öldürülmesiyle bu tehlikeden kurtulmuştur. Berkyaruk, 487/1094'te isyan hazırlıklarında bulunan amcası Tekiş'i de yayının kirişiyle boğdurarak öldürmüştür.²²⁸

Hasan Sabbah'ın fedailerini, Bâtınîlere düşman birini vezir tayin ettiği için Sultan Berkyaruk'a saldırıp yaralamışlardır. Daha sonra Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasındaki mücadele sırasında Berkyaruk'un ordusuna sızarak ordu içinde nüfuzlarını arttırması Selçuklu sultanını endişelendirdi. Ayrıca Hasan Sabbah'ın siyasi, dini ve askeri şahsiyetleri öldürtmesi bir terör havası oluşturdu. Ona muhalif olan emir ve kumandanlar elbiselerinin altına zırh giymeden evlerinden dışarı çıkamaz oldular.²²⁹

Sultan Berkyaruk babası Melikşah'ın ölümünden beri, saltanat mücadelesinde Terken Hatun, oğlu Mahmud, amcaları ve muhteris emirlerle uzun ve sürekli bir mücadeleye girerek hepsini bertaraf etmiştir. Giderek saltanatını kuvvetlendirdiği

²²⁷ Gregory Abû'l Farac, *Ebû'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Basımevi, Ankara, 1945, C: I, s. 308; Piyadeoğlu, "Selçuklu ve İsmailî Kalesi Girdkûh", s. 249.

²²⁸Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk, s. 353-356; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s. 9-10; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Ayeti's-Sürûr*, çev. Ahmed Ateş, s. 140-145.

²²⁹Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk, s. 353; İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Târih*, çev. Özaydın, s. 345-349; Cüveynî, *Târih-i Cihangüşâ*, çev. Öztürk, s.556; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklular Tarihi (485-496/1092-1104)*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 80-85.

sırada, kardeşi Muhammed Tapar'ın isyanıyla karşılaşmış ve ölümüne kadar onunla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bunun yanında Berkyaruk'un taht kavgalarıyla meşgul olduğu bir sırada Anadolu'yu baştan başa geçerek Suriye'ye inen ve buralarda Urfa Haçlı Kontluğu, Kudüs Krallığı gibi devletler kuran Haçlılar ile devlet otoritesinin sarsılmasından yararlanan Bâtınîler, Selçuklu Devleti için ciddi bir tehlike olmaya devam etmiştir.²³⁰ Dolayısıyla Sultan Berkyaruk zamanında aktif bir siyaset izleyen Bâtınîler, halkta ve devlet adamlarında korku ve endişeye yol açmışlardır.

3. Sultan Muhammed Tapar Döneminde Bâtınîlerle Mücadele

Bâtınîlik, esasen dinî sahada Büyük Selçuklu Devleti'nin en büyük sorunlarından biri olmuştur. Devletin en güçlü olduğu Sultan Melikşah devrinde (1072-1092) bile merkezi otoriteyi zaafa uğratmak ve zihinleri bulandırmak için sinsice ve kuvvetli bir şekilde faaliyet gösteren mezhep mensupları bu dönemde adeta bir cinayet şebekesine dönmüştür. Özellikle Selçuklu hanedan mensuplarının birbirleriyle saltanat mücadelesine girdikleri fetret devrinde (485-498/1092-1104) kuvvetli merkezi idarenin çöküşü onların yayılmasına ve etrafa dehşet saçan cinayetlerine yenilerini eklemelerine uygun bir zemin hazırlamıştır.²³¹

Özellikle Hasan Sabbah'ın Alamut'u işgalinin ardından gizli bir örgüt olarak teşkilâtlanan Bâtınîler, kuvvetli merkezi hükümetin çöküşünden de faydalanarak memleketin her tarafına yayılmışlardır. Devrin siyasi kişilerini ve komutanları öldürerek bütün ülkede terör faaliyetleri yürüten İsmailî fedailerini kendi hayatlarını hiçe sayarak cinayet işlemekten çekinmiyorlardı. Muhalifler tarafından öldürüldükleri takdirde ebedî saadete erişeceklerine inandırıldıklarına dair kayıtlar vardır. Selçuklu tarihinin önemli kaynaklarından biri olan *Zübdetü'n-Nusra*'nın aşağıdaki satırları bunu göstermektedir:

²³⁰Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk, s. 355; İmad Ad-dîn Al-Kâtib Al-İsfahânî'nin Al-Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, (Zubdat Al-Nusra Va Nuhbat Al 'Usra Adlı Kitabının Tercümesi)*, çev. Kıvameddin Burslan, s. 98; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s.10; Münecimbaşu Ahmed B. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, der. Öngül, s.141- 158.

²³¹Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk, s. 356; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s. 71.

“Felâketler geldi, acayip haller zuhur etti. İsmâîliler vaziyetleri sağlamlaşmış olduğu halde birdenbire ortaya çıktılar. Bunlar yoldan emniyeti kaldırdılar, büyüklere ölüm yağdırdılar. Bir Bâtînî kendisinin öldürüleceğini bile bile bir topluluğa hücum eder ve herkesin gözü önünde muhaliflerini öldürürdü. Hiçbir hükümdar kendini bunlardan koruyacak bir çare bulamadı. Onlardan endişe eden halk ikiye ayrılmıştı. Bir kısmı açıktan açığa düşmanlık edenler, onların tecavüzüne maruz kalmaktan ve öldürülmekten korkarak yaşadı. Bâtînîlerle barış içinde yaşayanlar ise onların din dışı fikirlerini ve inançlarını paylaşmakla itham edildiler. Halk her iki halde büyük bir tehlike ile karşı karşıya idi. Bunlar halkın her sınıfından bir araya gelmiş olduklarından ahalinin hiçbir sınıfı bu töhmetten kurtulamadı. Günahsızlar da töhmet altında kaldılar. Hiç kimsede bu cinayetlerden korunmaktan başka düşünce kalmadı. Hükümdarlar yakın adamlarına bile artık güvenmiyorlardı. Halk sultanın Bâtînîleri ortadan kaldırmaya ciddi bir teşebbüs ettiğini gördüklerinde aralarındaki eski düşmanlıklar sebebiyle intikam almak için birbirlerini Bâtînîlikle ve dinsizlikle itham ettiler.”²³²

Bâtînîler, daha evvel Sâveli bir müezzini öldürmelerinin yanı sıra öldürdükleri ilk devlet adamı olan Nîzamülmülk ile bir cinayet sürecinin fitilini ateşlemişlerdir. Bâtînîler, Sultan Berkyaruk dönemindeki cinayetlerine Sultan Muhammed Tapar devrinde yenilerini eklemişlerdir. Kendi mezheplerine muhalif gördükleri emîr ve devlet adamlarını öldürdükleri gibi düşman ve rakiplerini bertaraf etmek isteyen siyasîler de onları birer kiralık katil gibi kullanmışlardır. Muhammed Tapar taraftarı olarak bilinen Emîr Bilge Beg böyle bir cinayete kurban gitmiştir. İsfahan şihnesi Emîr Bilge, onlara karşı son derece tedbirliydi. Daima zırh giyer ve muhafızlarıyla birlikte hareket ederdi. O gün zırh giymemiş ve yanındaki az sayıdaki muhafızıyla sultanın sarayına gitmişti. Bu durum Bâtînîler için kaçırılmaz bir fırsattı. Emîr Bilge Beg gibi Muhammed Tapar taraftarı olan Emîr Erkuş ve Gümüş de böyle siyasi bir cinayete kurban gitmiştir. Bu cinayetlerde Sultan Berkyaruk’un parmağı olduğu da söylenmekteydi. Bu konuda bir başka örnek de Hıms hâkimi Cenâhü’-d-Devle’nin öldürülmesidir. Halep Selçuklu meliki Rıdvan çekişme içinde olduğu Cenâhü’-d-Devle’yi meşhur Bâtînî lideri ve dostu el-Hâkimel-Müneccim tarafından gönderilen Bâtînî aracılığıyla 496/1102-1103 yılında öldürtmüştür. O bundan dolayı

²³²İmad Ad-dîn Al-Kâtib Al-İsfahânî’nin Al-Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, (Zubdat Al-Nusra Va Nuhat Al ‘Usra Adli Kitabının Tercümesi)*, çev. Kıvameddin Burslan, s. 90-94.

Sultan Muhammed Tapar tarafından şiddetle kınanmış, Haleb Bâtınî reisi Ebu'l-Feth ile kardeşi Ebu'-Ganâim'i şehirden çıkarması istenmişti. Bâtınîler, Muhammed Tapar devrinde emîr, vezîr ve din adamı olan birçok kişiyi katletmiştir.²³³

Abdülkahir el-Bağdadî'nin ifadesiyle “*Bâtınîlerin Müslümanlara verdiği zararlar, Yahudilerin, Hristiyanların ve Mecûsilerin, hatta materyalistlerin ve dinsizlerin öteki kollarının vermiş olduğu zararlardan daha büyüktür.*”²³⁴

Fetret devrindeki taht kavgalarını ve iç isyanları fırsat bilen Bâtınîler Alamut Kalesi'nde karargâh kurduktan sonra birçok dağ kalesini ele geçirmişlerdi. Sultan Muhammed Tapar, Berkyaruk devrinin istikrarsız politikasıyla gittikçe zararlı bir hale gelen hatta bizzat Berkyaruk'un da katliama girişmek zorunda kaldığı bu bâtil mezhep mensuplarını temizlemeye kararlıydı. Saltanatı boyunca Bâtınîlerle mücadele etmiş, onların asıl karargâhı olan Alamut'u ele geçirmek için çalışmıştır. Sultanın Iraklıları divandan uzaklaştırması ve buralara Horasanlıları yerleştirmesi de onların Bâtınî olduklarına işaret ediyordu. Muhammed Tapar onlarla daha etkili bir şekilde mücadele edebilmek için bu yola başvurmuştu.

Sultan Muhammed Tapar Bâtınîlerle mücadeleyi küffar üzerine gazaya tercih ederdi. Bundan dolayı saltanat makamına geçer geçmez Bâtınîlere karşı seferler düzenlemiştir. Tapar ilk seferini, zamanında Sultan Melikşah'ın yaptırmış olduğu hükümdarın seferde olduğu zamanlarda hazine ve silâh deposu olarak kullanılan, küçük uşaklarla saray kızlarının bulunduğu, Deylemîlerden bir zümrenin muhafaza ettiği ve şimdi Bâtınîlerin elinde bulunan Şahdiz (Dizkuh) kalesi üzerine yapmıştır. Kaledeki Bâtınî reisi Ahmed b. Abdü'l-Melik b. 'Attaş'tı. Ahmed b. Abdü'l-Melik bu kaleyi ele geçirince taraftarları giderek çoğalmış, yol kesip baskınlar düzenleyerek halkın malına ve canına musallat olmuştu. Sultana ait köylere ve halkın mallarına göz dikerek keyfî vergiler talep edip zorla alıyorlardı. Böylece halk emlak ve arazisinden sultan da köylerinden istifade edemez hale gelmişti.²³⁵

Sultan Muhammed Tapar Selçuklu tahtının tartışmasız hâkimi olunca yapılacak en önemli işin Müslümanları Bâtınîlerin zulmünden kurtarmak olduğunu düşünmüştür. Şubat/Mart 1107'de sefere çıkmaya karar vermişse de aynı sıralarda

²³³Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s.76..

²³⁴ Abdülkahir el-Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, çev. Ruhi Fığlalı, İstanbul, 1979, s.258.

²³⁵Müstevfi, *Târih-i Güzâde*, çev. Öztürk, s. 356;Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s.78.

Musul'a girerek kendi adına hutbe okutan Sultan Kılıç Arslan'ın Bağdat'a da hâkim olduğu ve ayrıca Horasan'da da karışıklık çıktığına dair haberlerin askerler arasında yayılmaya başlaması üzerine bir süre beklemiştir. Bunların dedikodu olduğuna kanaat getirdikten sonra Nisan/1107'de Şahdiz kalesini muhasara etmeye başlamıştır. Sultanı, kalenin tam karşısında bulunan dağa çıkmış, İsfahan ve civarından gelen öfkeli birçok Müslüman da burada kendisine katılmıştır. Kalenin bulunduğu dağ Selçuklu ordusu tarafından kuşatılmıştı. Tapar, emîrlerin muhasarayı nöbetleşe sürdürmelerine karar vermişti. Muhasara gittikçe şiddetlenince Bâtînîler yiyecek sıkıntısı çekmeye başladılar. Muhasara uzun sürünce Bâtînîler daha fazla dayanamayarak boyun eğmek zorunda kaldılar. Hâlincan kalesi kendilerine verilmek şartıyla Şahdiz kalesini teslim etmeye razı oldular. Fakat Bâtînî fedailerinin Selçuklu emîrlerini katletmesi üzerine Sultan Tapar, Hâlincan kalesinin tahribini emretmiştir. Muhasaranın yeniden şiddetlenmesiyle Bâtînîlerin bir kısmı Errecan'daki en-Nâzır kalesine, bir kısmı da Tabes kalesine doğru giderek bölgeden ayrıldı. Selçuklu sultanı ile varılan antlaşmaya uygun olarak menzillerine varıncaya dek himaye olunmak üzere asker gönderilmesini de şart koştular. Kalede kalan kişiler de arkadaşlarının sağ salim ulaştıklarına dair malumat getirecek haberciler gelinceye kadar beklediler. Sonrasında ise Alamut kalesine doğru yola çıktılar. Bu sırada Selçuklu ordusu Hâlincân kalesini yerle bir etmişti.

Tabes ve en-Nâzır kalesinden gelen haberciler İbn'Attaş'a giden arkadaşlarının yerlerine ulaştıklarını haber vermesine rağmen, o, Muhammed Tapar'a vermiş olduğu sözde durmamıştır. Kadı'l-kudât' Ubeydullah el-Hatîbî ve Kadı Sadre'd-Dîn el-Hocendî gibi İsfahan ileri gelenleri Sultan'ın veziri Sa'dü'l-Mülk-i Âbî'yi bâtinî olmakla itham ettiler. Özellikle vezirin Ahmed b. Abdü'l-Melik ile yakınlığı dile getirilmiştir. Fakat Sultan vezirine itimat ettiği için hemen cezalandırmak istemiyordu. Muhasara devam ederken Ahmed b. Abdü'l-Melik vezire kaleyi teslim edeceklerini bildirmiş fakat vezir Sa'dü'l-Mülk'ün ona biraz daha sabırlı olurlarsa Sultan Muhammed Tapar'ın hakkından geleceğini söylediği rivayet edilir. Ancak Tapar kendisi için planlanan suikast planının haberini almıştı. Böylece veziri Sa'dü'l-Mülk'ün Bâtînî olduğu konusunda en ufak bir şüphesi

kalmamıştır. Sultan, ertesi gün veziriyle birlikte dört arkadaşını İsfahan kapısında astırmıştır.²³⁶

Sonraki süreçte Bâtınîlere karşı seferler düzenlenmeye devam etmiştir. Alamut iki kez kuşatma altına alınmıştır. İlkinde birçok Bâtınî öldürülmüş, kuşatma başarılı bir şekilde devam ederken kış bastırınca geri dönmek durumunda kalmışlardır. İkincisinde ise Bâtınîlere karşı mücadelede kuşatma başarıyla nihayete erecekken Sultan Muhammed Tapar'ın ölümü vaki olmuştur. Tapar'ın ölümünden sonra Bâtınîlerin gücü artmaya devam etmiş, halkın pek çoğu bâtıl itikadlara aldanmıştır. Bundarî'nin naklettiğine göre “*Eğer Sultan Muhammed Tapar'ın fethettiği kaleler Bâtınîlerin elinde kalmış olsaydı kâfirlik bütün cihanı kaplardı.*”²³⁷

Muhammed Tapar Bâtınîlere karşı yürüttüğü sindirme ve temizleme politikasında büyük ölçüde başarılı olmuştur. Ancak ölümünden sonra tahta geçen Sultan Sancar döneminde de Bâtınîlerin faaliyetleri devam etmiştir.²³⁸

4. Sultan Sancar Döneminde Bâtınîlerle Mücadele

Sultan Sancar, daha Horasan meliki iken Bâtınîler ile mücadelelerde bulunmuştu. Sancar bunun için Bâtınîlerin yerleşmiş olduğu bölgelerden biri olan Kuhistan'a ordu göndermiş ve Hasan Sabbah ile adamlarını çok zor durumda bırakmıştı. Sultan Sancar 512/1127'de Alamut'taki Bâtınîlere ağır bir darbe indirmiş ve yaklaşık 10.000'den fazla adamlarını öldürmüştür. Sultan Sancar'ın veziri el-Muhtasıs Ebû Nasr Ahmed b. el-Fazl aynı yılda Bâtınîlere karşı cihat edilmesini ve yakalandıkları yerde öldürülmelerini emretmiş, mallarını yağmalanıp eşlerinin esir alınmasını istemiş, sonra Bâtınîlerin bulunduğu Turaysis ayrıca ile Nişabur'a bağlı Beyhak'a da birer ordu sevk etmiştir.²³⁹ O yörede Bâtınîlere ait Tarz adlı bir köy vardı. Liderleri el-Hasan b. Semîn adlı bir kişiydi. Vezirin, Bâtınîlerin elindeki her

²³⁶Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk, s. 356-357; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s.79.

²³⁷Al-Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 100-101; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s.84.

²³⁸Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk, s. 357; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s.84.

²³⁹Mehmet Çanatan, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrinde Mezhep Hareketleri”, A.Ü.-F Lisans Tezi, Ankara, 1986, s.63-64.

yere bir ordu sevk edip karşılaştıkları Bâtınîleri öldürmelerini emretmesi üzerine Selçuklu askerleri Beyhak taraflarında bulunan bu köydeki Bâtınîlerin tümünü öldürmüşlerdi. Bunun üzerine liderleri kaçıp minareden kendini aşağıya atıp ölmüştür. Yine Turaysis'e gönderilen askerler de aynı şekilde halkın çoğunu öldürüp ganimet toplayıp geri dönmüşlerdir.²⁴⁰

Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra Bâtınîler faaliyetlerini aynı şekilde sürdürüyorlardı. Irak, Azerbaycan, Horasan, Mâzenderân, Rüstemdâr, Rustak, Sincan, Gürcistan ve Gilân'daki önemli yerleri işgal etmişlerdi. Sultan Sancar, önceki Selçuklu sultanlarının Bâtınîlere karşı sürdürdükleri mücadeleyi devam ettirmek istiyordu. Fakat Hasan Sabbah'ın onun hizmetindeki bir cariyeyi kandırarak bir gece yatağının başucuna bir hançer saplatması ve onu öldürtebileceğine dair haber göndermesi üzerine Sultan Sancar'ın bu düşünceden vazgeçtiği kaydedilir. Sultan, üstelik onlara belli şartlarda *eman* vererek, onun adına vergiler koymuştur. Hasan Sabbah burada Sultan'a gücünü ispat etmiş, bunun yanı sıra etrafındaki insanlara ve bizzat ona zarar vermek istediği takdirde bunu kolaylıkla gerçekleştirebileceğinin mesajını açıkça vermiş, Sultan'ın gözünü korkutmuştur.²⁴¹

Sancar kendisine yapılabilecek suikastın önüne geçmek adına Bâtınîler ile barış yapmıştır. Bu durum Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Nizarî İsmailîlerini resmen tanıması açısından önemlidir. Büyük Selçuklu Devleti anlaşmada Bâtınîlerden kendi inançlarına kimseyi davet etmemeleri, normal yaşantılarını sürdürmeleri, yolların güvenliğini tehdit etmemeleri, kalelerden şehirlere inip yerleşmemeleri, yeni kaleler yapmamaları ve silah satın almamaları gibi taleplerde bulunmuştur. Bunun karşılığında Sancar, onlara Selçuklu topraklarında oturma izni verecektir. Bâtınîler 6-7 yıl bu anlaşmalara riayet etmiştir. Bu anlaşmadan sonra Horasan ve Kuhistan'da Bâtınîlik akidesini kabul eden olmadığı gibi, kabul edenlerden de dönenler olmuştur. Bu anlaşmadan sonra Bâtınîler ile Sancar arasında bir mücadelenin olduğuna dair kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Aslında Sancar da bu anlaşma ile Bâtınîleri oldukları yerde durdurma siyasetini hedef alan bir yol takip etmiştir. Buna uygun olarak Bâtınîlerle bu anlaşma yapılmıştır. Fakat her ne olursa olsun Bâtınîler Selçuklu devlet adamlarına ve Sünni cemaat liderlerine

²⁴⁰Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, s.546-547.

²⁴¹Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk, s. 417.

suikastlerini sürdürmüşler, gerek Selçuklu devlet adamlarına gerek Sünnî Müslümanlara karşı bir dizi kanlı saldırı gerçekleştirmişlerdir.²⁴²

Cüveynî'nin naklettiğine göre, Alamut'un Moğollar tarafından zaptı (1256) esnasında kütüphanede Sancar'ın birkaç fermanı ele geçmişti. Müellif, bu fermanlarda sultanın onları dostluk ve barışa çağırdığını, kendileri ile iyi geçinmek istediğini söylüyor.²⁴³

Hasan Sabbah'ın ölümünden sonra Sultan Sancar tarafından 1126 yılında Bâtınilere karşı yapılan seferde çok sayıda Bâtinî ortadan kaldırılmıştır. Ertesi sene Sancar'ın vezirinin Bâtıniler tarafından öldürülmesi üzerine, Sultan Sancar Alamut'a yeni bir sefer düzenlemiştir. Bu sefer sırasında yine çok sayıda Bâtinî öldürülmüştür. Ayrıca Hasan Sabbah'ın halefi olan Buzurg Ümîd zamanına kadar geçen süreç boyunca Sancar Bâtiniler üzerine sefer yapmamıştır.²⁴⁴ Cüveynî'nin aktardığı bilgiye göre, Sultan Sancar, Hasan Sabbah ile yaptığı anlaşmadan dolayı herhangi bir faaliyet yapmamıştı. Hasan Sabbah'ın ölümünün ardından Sultan Sancar'ın Bâtiniler üzerine harekete geçmesi bu durumu doğrular niteliktedir. Bununla birlikte bu dönemde yine birçok önemli devlet adamına suikastlar düzenlenmiştir. Musul valisi Aksungur el-Porsukî 520/1126 yılında bir cuma namazı esnasında Bâtiniler tarafından öldürülmüştür. Yine Sultan Sancar'ın vezirlerinden olan Ebû Nasr Ahmed Kaşanî de Bâtiniler tarafından yapılan bir suikast sonucu ölmüştür. Aynı şekilde Dımaşk hâkimi Tâcü'l-Mülûk Börü de Bâtinilere karşı mücadele gösterdiği için, Alamut'tan gönderilen iki fedai tarafından öldürülmüştür.²⁴⁵

1140 senesinde ise Sultan Sancar'ın yakın adamlarından biri olan el-Mukarreb Cevher, Bâtiniler tarafından öldürülmüştü. Sultan Sancar döneminin ileri gelen şahıslarından Mansûr el-Herevî de vezir Dergüzînî ve birkaç Bâtinînin yapmış oldukları suikast sonucunda öldürülmüştür. Yine bu dönemde Bâtiniler tarafından ilmiye ve yönetici sınıftan da olan birçok kişi bu cinayetlerde hayatını kaybetmiştir. Bunlardan biri Şafîî reisi Abdüllâtif b. el-Hucendî, bir diğeri ise Mâzenderân hâkiminin oğlu Girdbazu'dur. Sultan Sancar, Büyük Selçuklu Devleti'ni yeniden toparlamaya çalıştığı anda gerek kumandanlar arası mücadeleler gerekse

²⁴² Özeydın, "el Kâmil fi't-Târih", *TDVİA*, C:XXIV, s. 535-540.

²⁴³ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, s.559; Özeydın, "Hasan Sabbah," s. 347-350.

²⁴⁴ Özeydın, "Sancar", *TDVİA*, C:XXXVI, İstanbul, 2009, s.510.

²⁴⁵ İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, çev. Özeydın, s.260-263.

Bâtınilerin yıkıcı faaliyetleri sonucunda başarılı olamamıştır. Onun ölümüyle Büyük Selçuklu Devleti tarih sahnesinden çekilmiştir.

Sonuç olarak Selçuklular ile Bâtınîler arasında özellikle Hasan Sabbah döneminde yoğun bir şekilde mücadeleler yaşanmıştır. Sadece dini bir rekabet olmaktan çıkıp suikast düzenleyen bir fedai örgütüne dönüşen Bâtınîlerle Selçuklu sultanları arasında zaman zaman antlaşmalar imzalanarak birbirlerinin faaliyetini engelleme siyaseti olmuşsa da bu mücadele tam olarak hiçbir zaman son bulmamıştır. Selçuklu sultanları tarafından Bâtınîlerin merkezi konumundaki Alamut üzerine yapılan seferler hiçbir zaman sonuç vermemiştir. Bâtınîlerin asıl merkezi Moğollar tarafından yerle bir edilinceye kadar önemini korumuştur. Öte yandan Hasan Sabbah'ın ölümünden sonra halefleri hem davalarını korumuşlar hem de merkezleri olan Alamut Kalesi'ni yıkıcı Moğol istilalarına kadar korumayı başaramışlardır.²⁴⁶

B. TARİH-İ GÜZÎDE'DE BÂTİNÎLERE DAİR KAYITLAR

1. *Tarih-i Güzîde*'de Bâtınîler Hakkındaki Birinci Makale Kayıtları

Müellif, İsmailî olarak adlandırdığı Bâtınîler konusundaki kayıtlarını Mısır, Şam ve Mağrip'teki İsmailî yöneticilerinden başlayarak vermektedir. Ardından İran İsmailîlerini ele almaktadır. Esasen Mağrib İsmailîleri olarak belirttiği Bâtınî liderleri de Fâtımî halifeleridir. Müellif, 14 Fâtımî halifesinin hayatını özet olarak vermektedir.

Bunların 296/908 yılından 556/1160 yılına kadar uzanan 260 yıllık uzun bir yönetim süreçleri vardır. Kayıtlara göre bu grup İran'da bulunmamıştır. Ancak her ne kadar İran'da bulunmamış olsalar da İran İsmailîlerinin durumunu tasvir edebilmek amacıyla ve aynı zamanda İran İsmailîleri onların dâîleri olduğu için ve bazı

²⁴⁶Ibnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Târih*, çev. Özaydın, s. 535-536.

iddialara göre soylarını onlara dayandırdıklarından, bu kayıtları göz önünde bulundurmamak yararlı olacaktır.²⁴⁷

a) Mısır, Şam ve Mağrip İsmailileri

el-Mehdî²⁴⁸

Bahsi geçen kişilerden ilki Fâtımî Devleti'nin kurucusu olan el-Mehdî'dir. Müellifin onun hakkında şu bilgileri verir: İsmaililer, Mehdî'yi ahir zaman mehdisi olarak tanımlarlar. Mağripîliler arasında Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olanlar kendi soylarını Abdullah b. Salim b. Basrî'nin soyuna, Iraklılar ise onu Meymun b. Kaddah'ın soyuna dayandırır. O, İsmail b. Cafer Sadık'ın dâîsi idi. Ali b. Enceb el-Bağdadî'nin *Uyunü'l-Ahbar*²⁴⁹ isimli eserine göre el-Mehdî, Cafer Sadık'ın soyundan gelmekteydi. O soyunu şu şekilde zikretmiştir: el-Mehdî Muhammed b. Razî Abdullah b. el-Takî Kasım b. El-Vefâ Ahmed b. el-Vasî Muhammed b. İsmail b. Cafer es-Sadık (r.a), bu Muhammed, Mehdî'nin torununun torunlarıdır. Benî Abbas ona sıkıntı çektirmiş, Rey şehrinde yer alan Muhammedabâd'a kaçmıştır. Orada gömülüdür. O köy kendisine ait olup çocukları Kandahar şehrine gitmişlerdir. Onun soyu orada meşhurdur.²⁵⁰

Mehdî, 296/908 yılında Mağrip'te ayaklanmıştır. Giderek işi ilerletmiş, sonunda 302/914 yılında Halife Muktedir adına oranın hükümdarı olan Aglep oğullarına²⁵¹

²⁴⁷Hamdullah el-Müstevfî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 408.

²⁴⁸İlk zâhir İsmailî imamı ve Fâtımîlerin kurucusudur (909-934). Ubeydullah el-Mehdî aslen Mecûsî olan, nur ve zulmet ilâhlarına inanan Ahvazlı Deysân b. Saîd'in neslindedir. Bu nesep zincirinin sonunda yer alan ve Şîa bünyesindeki aşırı fırkalardan Meymûniyye'nin kurucusu olan Meymûn el-Kaddâh'ın oğlu Abdullah, zâhirde insanları Ca'fer es-Sâdık'a çağırarak beraber aslında İslâm düşmanı ve hilekâr bir kişidir. Ayrıca Yahudi asıllı olduğu iddia edilmiştir. Hak. Bkz. Öz, "Ubeydullah el-Mehdî", *TDVİA*, İstanbul, 2012, C:XLII, s.23-25.

²⁴⁹İbn Kuteybe'nin edebiyat ve çeşitli konuları ele aldığı eseridir. Hak. bkz.İsmail Durmuş, "Uyûnü'l-Ahbâr" *TDVİA*, İstanbul, 2012, C:XLII, s.247-248.

²⁵⁰Müstevfî, *Târih-i Güzide*, çev. Öztürk, s.408.

²⁵¹Ağlebîlerin başkenti Kuzey Afrika'da yer alan Rakkade şehri idi. Burası İbrahim b. Agleb sülâlesinin merkezi idi. Yönetim süreleri Harun er-Reşid'in halifeliği (8 Muharrem 184/ 9 Şubat 800) esnasında başlamış, (25 Cemaziyelahir 296/21 Mart 909) da sona ermiştir. Bu hanedanın son hanedanı olarak bilinen Ebu Muzır Ziyadetullah Ebi'l-Abbas, Ebu Abdullah eş-Şî'a karşısında tutunamamış, Mısır'a kaçmıştır. Beni Agleb'in yıkılışının 302(914) olarak verilmesi *Cihangüşa*'nın yazarının dalgınlığından kaynaklı olduğu yorumu yapılmıştır. (Bkz. Zembaur, s.67-68). [nâşirin notu].

karşı ayaklanma çıkarmış ve onları yenmiştir. Afrika beldelerini kendi yönetimi altına almıştır. Magrip ve Afrika'dan kasıt, genellikle Marakeş, Tunus ve bugünkü Cezayir gibi bölgelerdir. O bölgelerin sakinlerine “*Magribî*” denir. Sa’dî *Gülistan* eserinde Magribli bir dilencinin Halep pazarlarında bu şekilde seslendiğini aktarmıştır. Avrupalılar da bu bölgelerin Müslümanlarına “*Muare*” diyorlardı.

el-Mehdî Resul'den (a.s) şöyle rivayet etmiştir: “*Her üç yüzyılın başında güneş batıdan doğar.*” 26 yıl hüküm süren Mehdî, 322/933 yılında vefat etmiştir.²⁵² 62 yıl yaşamıştır. On iki imamdan biri sayılan Mehdi, İsnâaşeri'den beş yaş küçüktü.²⁵³

el-Kâim Biemrillah

Mehdî'nin oğlu olup onun yerine geçmiştir. Onun zamanında Ebû Bekir / Ebu'l-Vefâ] Yezid adlı Sünnî mezhebine mensup bir kişi isyan etmiş ve Sünnîlerin desteğiyle oluşturulan topluluk el-Kâim ile savaşmış ve Mehdiye'ye²⁵⁴ hapsedmiştir. 303/915 yılında Mehdi tarafından inşa edilen bu şehir, 308/920 yılında tamamlanmış; Mehdî o yılın şevval ayında Rakkâde'den oraya nakledilmiştir. Rivayete göre Kâim'e karşı çıkanların *deccal* olduğu düşünülmektedir. Hâlbuki bu

Ağlebîler, İfrîkiye, Cezayir ve Sicilya'da hüküm süren bir İslâm hânedanıdır (800-909). Hânedanın kurucusu olan İbrâhim, Ebû Müslim'in kumandanlarından olup Abbâsî Halifesi Mansûr tarafından İfrîkiye'ye gönderilen Ağleb'in oğludur. Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd zeki ve kabiliyetli bir diplomat, iyi bir hatip, şair ve fakih olan İbrâhim'i Zap valiliğine tayin etmiştir (795). Bu görevi sırasında ehliyet ve liyakatini ispat ederek halifenin çok güvendiği kumandanlardan Herseme b. A'yen'in desteğini kazanmıştır. Bu esnada Muhammed b. Mukâtil'in İfrîkiye valiliğine tayin edilmesinden memnun olmayan halk Herseme'ye mektuplar göndererek onun yerine İbrâhim b. Ağleb'in tayin edilmesini istemişti. Herseme meseleyi Hârûnürreşîd'e açıklamıştır. O dönemde Mısır İfrîkiye'ye her yıl yüz bin dinarlık yardım göndermiş, bölgede çıkan sürekli ayaklanmalar da devleti huzursuz ediyordu. Nitekim o sırada Kayrevan'da çıkan bir isyan Herseme tarafından bastırılmış, ancak onun şehirden ayrılmasından hemen sonra tekrar alevlenmiştir. İbrâhim'in, İfrîkiye valiliğine tayin edildiği takdirde bu yardımı istemeyeceği gibi beytülmâle her yıl 40.000 dinar gönderebileceğine dair teklifi halifenin ilgisini çekmiştir. Herseme de onu destekleyince halife babadan oğula intikal etmek üzere İbrâhim'i İfrîkiye valiliğine tayin etmiştir. Böylelikle Ağlebîler hânedanının temelleri atılmıştır. Bkz. Özaydın, “Ağlebîler” *TDVİA*, İstanbul, 1988, C:I, s. 475-478.

²⁵²Krş. Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk, s.408.

²⁵³ Bu bilgiye Mürsel Öztürk çevirisinde yer verilmemiştir.

²⁵⁴ Mehdiye, Tunus'un doğu sahilinde Akdeniz'e doğru küçük bir çıkıntı şeklinde uzanan kayalık yarımadanın (İfrîkiye burnu) üzerinde kurulmuştur. Adını ilk Fâtımî halifesi Ubeydullah el-Mehdî'den almaktadır. Hâricî Ebû Yezîd en-Nükkârî'nin 332 (943-44) yılında Fâtımîlere karşı başlattığı büyük hareket sırasında Mehdiye, Fâtımî Halifesi Kâim-Biemrillâh için güvenli bir sığınak olmuştur. İfrîkiye'nin bütün şehirleri Ebû Yezîd'in eline geçtiği halde Mehdiye sekiz ay boyunca direnmiştir (333/944-45). Kâim Biemrillâh kuşatma esnasında vefat edince yerine geçen oğlu İsmâil Mehdiye'yi başarılı bir şekilde savunmuştur. Bkz. Ahmet Kavas, “Mehdiye”, *TDVİA*, Ankara, 2003, C:XXVIII, s. 387-389.

olayda tam tersi olmuş, Mehdî, Deccâl'e²⁵⁵ karşı ayaklanmıştır. Kâim, 334/946 yılında ölmüş, yerine oğlu geçinceye dek ölümü gizlenmiştir. Kâim'in yönetim süresi on iki yıldır.²⁵⁶

el-Mansur Bikuvvetillah

İsmail b. Kâim b. Mehdî, babasının yerine geçerek padişah olmuştur. Ebû Yezid,²⁵⁷ ile savaşmış, savaşlardan sonra onu ele geçirip öldürmüştür. Yönetim süresi yedi yıldır. 341/952 yılında Mehdiye'de²⁵⁸ vefat etmiştir.²⁵⁹

el-Muizeddin Allah

Ebû Temîm Mu'iz²⁶⁰ b. Mansur b. Kâim b. Mehdî, babasının yerine geçerek padişah olmuştur. Hikmet ve görüş sahibi bir padişah olan Muizeddin Allah, ülkesinin sınırlarını genişletmiştir. Daha önce Abbasî halifesine itaat edip oranın hâkimi olan Mısır'ı Kâfur-i²⁶¹ Hadim'in elinden hileyle alınmıştır. Kâfur onun oyununa gelmiş ve ülkeyi kaybedince pişmanlık duymuştur. Fakat tedbiri bir işe yaramamıştır.²⁶²

²⁵⁵Deccâl, klasik kaynaklarda "âhir zamanda ortaya çıkıp göstereceği hârikulâde olaylar sayesinde bazı insanları dalâlete sürükleyeceğine inanılan kişi" olarak tanımlanmaktadır. Deccâl kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de geçmemektedir. Hz. Peygamber'e nisbet edilen rivayetlerde "muhatabını aldatmak gayesiyle güzel sözler söyleyen kişi; bir kaşı ve gözü bulunmayan kötü kimse" anlamındaki mesîh kelimesiyle birlikte "el-mesihu'd-deccâl" ve "mesihu'd-dalâle" şeklinde kullanılmıştır. Bkz. Kürşat Demirci, "Deccâl", *TDVİA*, İstanbul, 1994, C: IX, s. 69-72.

²⁵⁶Müstevfî, *Târih-i Güzide*, çev. Öztürk, s. 409.

²⁵⁷Ebu Yezid b. Muhalled b. Keydad ez-Zenâfî, Abaziye Haricilerinden. [nâşirin notu]

²⁵⁸Babası Kâim-Biemrillâh, Mehdiye'nin kuşatması sırasında vefat edince yerine geçen oğlu İsmâil Mehdiye'yi başarıyla savunmuştur. Çekilmek zorunda kalan ve ardından yakalanan Ebû Yezîd aldığı yaralar yüzünden ölünce teşhir için Mehdiye'nin ana giriş kapısına asılmıştır. Mehdiye'yi savunduğu için kendisine Mansûr-Billâh lakabı verilen İsmâil, Kayrevan çevresindeki Sabra'da Mansûriye adıyla yeni bir şehir kurarak Mehdiye yerine burayı başşehir yapmıştır (Safer 337 / Ağustos 948). Bkz. Kavas, "Mehdiye", s. 387-389.

²⁵⁹Müstevfî, *Târih-i Güzide*, çev. Öztürk, s.410.

²⁶⁰Kahire'ye alan Fâtûmî halifesidir. 953-975 yılları arasında hüküm sürmüştür. Bkz. Asri Çubukcu, "Muiz-Lidînillâh", *TDVİA*, İstanbul, 2006, C:XXXI, s.96-98.

²⁶¹Kâfur Hadim Ebubekir Muhammed el-İhşid b.Ebu Muhammed Abdurrahman b.Tafac'tır. Bundan ötürü Kafur İhşidî olarak tanınmıştır. İhşidîler 233 (847) yılından itibaren Mısır'a hâkim oldular. İlki 334 (945) yılında vefat eden Ebubekir'dir. Ebu'l -Mesk Kâfur Hadim, 355 (965) yılında yönetime geçmiş, 357 (968) de ölmüştür. 358 (969) yılında Fatımîlerin komutanı Cevher'e yenilmiş olan Ebu'l -Fevaris Ahmed b.Ali'dir. Bundan dolayı Cevher'in Mısır'a intikali Kâfur'un ölümünden yaklaşık bir yıl kadar sonra olmuştur. (Bkz.Zembaur, s.67-68) [nâşirin notu]

²⁶²Müstevfî, *Târih-i Güzide*, çev. Öztürk, s.410.

Muizzeddin Allah, 362/972 yılında Kahire'nin imarına başlamıştır.²⁶³ Orayı başkent yapmıştır. Hicaz'ı Beni Abbas'ın elinden almıştır. 24 yıl padişahlık yapan Mu'iz 365/975 yılında vefat etmiştir.

el-Aziz Billah

Ebû Mansur Nizar b. Mu'iz b. Mansur b. Kâim b. Mehdi, babasının yerine tahta çıkmıştır. Önceden Halife Tayi'nin hâkim olduğu Şam'ın hükümdarlığını üstlenen Alptekin Magribi'yi öldürmüş ve Şam'ı kendi yönetimine geçirmiştir. Orayı bir Yahudiye, Mısır'ı da bir Nasraniye vermiştir. Onlar taassup göstererek Müslümanlara hor davranmışlardır. Bir kadın Aziz'e bir mektup vermiş ve onu onların eziyetinden haberdâr etmiştir.²⁶⁴ Her ikisini de azletmiştir. Onlardan haraç yolu ile birçok mal almıştır. Yirmi bir yıl yönetimde kalan el-Aziz Billah 386/996 yılında vefat etmiştir.²⁶⁵

el-Hâkim Biemrillah

Ebû Ali Mansur b. Aziz b. Muiz b. Mansur b. Kâim b. Mehdi, babasının yerine tahta geçmiştir. Kendisini âdil ve Allah'tan korkan biri olarak sunmuştur. Bir eşeğe biner, tebdil-i kıyafet pazarda dolaşır ve "Tur dağında Musa (a.s) gibi Yüce Tanrı'ya hâlimi arz ediyorum" derdi. Hayırlı işleri yapmayı emredip kötü işler yapmayı alıkoymada aşırıya kaçıyordu. Bu durumu iyice abartmış, şarap içmeyi önlemek maksadıyla birçok üzüm çubuğunu kesmiştir. Terzilerin kadın ayakkabısı dikmemelerine, hiçbir zaman dışarı çıkmamalarına hüküm vermiştir. Yedi yıllık süreç bu şekilde geçmiştir. Ayrıca gizlice kendi taraftarlarından halka uygulanmış olan fitne, fücür, zulüm ve baskıyı soruşturmamıştır. Nihayet bir gün kadın kılığına bürünmüş bir kişi onun minberine ilerlemiş, onun yanından geçerken mektubu elinden almıştır. Mektup onun hâkimine, atasına ve ecdadına küfürler içeriyordu.

²⁶³ Mu'izzeddin Allah, kölesi Cevher tarafından hizmetinde bulunduğu kişinin ismini oraya vererek "Kahire-yi Mu'izziye" olarak adlandırmıştır. 362 yılında Mu'iz, Mısır'a girmiştir. [nâşirin notu]

²⁶⁴ Bir kadın Aziz'e şöyle bir mektup göndermişti: "Ey Yahudileri Menaşa b. Abraham, Hristiyanları da İsa b. Nestorius ile yücelten müminlerin emiri! Benim halime bakmazsan Müslümanları kendi elinle küçültmüş olursun." Azizbu yazıdan etkilenmiş, her ikisini de azletmiştir. Nasrani'den üç yüz bin Magribî dinarını haraç alarak onun zulmünün karşılığını almıştır. Birkaç defa da Müslümanların ilave vergisini (mu'an) Yahudilerin ve Hristiyanların üzerine yüklemiştir. (*Târih-i Cihangüşa*, çev. s. 525). [nâşirin notu].

²⁶⁵ Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk", s.410.

Bunun üzerine Mısır'ı²⁶⁶ yağmalamaları ve yakmalarını buyurmuştur. Bu sebepten dolayı Mısır'ın yaklaşık yarısı harap olmuştur.²⁶⁷

“Bir gün bir mektup yazıp mühürlü bir şekilde Hâkim'in geçeceği yolun üzerine yerleştirdiler. Yazı zâlim Hâkim'in eline geçmiş, içinde kendisi hakkında yazılmış çirkin ve ağır küfürler içeren ve adamlarının yaptıkları kötülükleri tek tek bildiren yazıyı okumuştur. Büyük bir öfkeye kapılan Hâkim, derhal kadını yanına çağurmalarını emretmiştir. Fakat Hâkim'in adamları karşılarında bir kuklayı buldular. Bu duruma daha çok sinirlenen Hâkim, öfkesini yatıştırmak için adamlarına ve askerlerine Kahire'yi yakıp orada bulunan bütün insanları öldürmelerini emretmiştir. Sonrasında ise Hâkim her gün teftişe çıkmış, olayların kendi kontrolü dışında gerçekleştiğine halkı ikna etmeye çalışmıştır.”²⁶⁸

Onun başka bir huyu da şöyledir: Mektuplar yazar, üzerlerine mühür vurur, görüşme gününde onları halkın üzerine saçardı. Mektubun içeriğinde hâmiline bir şeyler vermeleri veya bahsedilen kişiyi cezaya çarptırmaları yazmaktaydı. Aynı şekilde mektubu mühürlü şekilde emirin önüne götürürlerdi. el-Hâkim ise mektubun içeriğine göre işlem yapardı.²⁶⁹

Kadı Ahmed-i Damganî'nin *İstihzar* adlı kitabında belirtildiğine göre, el-Hâkim, Mısır'dan bir topluluk göndermiş, o topluluk Alevî-yi Medenî'yi kandırmıştır. Onun aktardığına göre onun evinden gece yarısı Resul'ün bahçesine kadar tünel açmışlar, Ebubekir ile Ömer'i (r.â) Hz. Resûl'ün yanından çıkarmak istemişlerdir. O günlerde Medine'de toz, zifiri karanlık, rüzgâr ve fırtına çıkmıştı. Bütün halk korkmuş, tövbe ve istiğfara başlamışlar, Hz. Resûl'ün haremine sığınmışlardı. Sakinleşmiyordu, o Alevî-yi Medenî bu durumu Medine yöneticisine anlatmıştı. Medine yöneticisi o topluluğu yakalayarak öldürmüştür. Hava güzelleşmiş, bu durum dört yüz yıl sonra Ebubekir ve Ömer'in (a.s) kerameti olduğu yorumu yapılmıştır.²⁷⁰

²⁶⁶*Târih-i Cihângüşa*'da “Kahire” olarak geçmektedir.

²⁶⁷Krş. Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk, s. 411.

²⁶⁸Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Târih-i Cihângüşâ*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara, 2013, s. 537.

²⁶⁹Krş. Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk, s. 411.

²⁷⁰Krş. Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk, s. 411.

Yine aynı yıl içerisinde o, Sittetü'l-Mülk adındaki öz kız kardeşini Emir-i leşker İbn Devvas²⁷¹ ile gördüğünü iddia ederek suçlamış ve her ikisini de öldürmek istemiştir. Onlar bu durumu öğrenmiş, “akşam yemeğinden evvel ona kahvaltıyı tattırmışlardır.” Onu öldürmek için iki köle görevlendirmişlerdir.²⁷²

el-Hâkim yıldız ilmini iyi bilirdi. Eğer filan geceyi atlatırsa, 80 yaşından fazla yaşayacağına dair öngörüle bulunurdu. Bahsedilen gece gelince annesi ona yalvarmış, dışarı çıkmasına izin vermemiştir. Sabaha kadar dışarı çıkmamış fakat huzuru kaçmıştır. Dışarı çıkmasının ardından pusuda bekleyen köleler onu öldürmüştür. Kellesini kız kardeşine götürüp ardından tekrar getirmişlerdir.²⁷³

Bu olay, 411/1020 yılında gerçekleşmiştir. el-Hâkim'in yönetim süresi 25 yıldır.

ez-Zâhir Billah

Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hâkim b. Aziz b. Muiz b. Mansur b. Kaim b. Mehdî, babasının yerine geçmiştir. Ordu emirliğini önceden olduğu gibi yine İbn Devvas'a vermiştir.²⁷⁴ Onu kendine karşı güvenli kılarak onun emrine 100 köle vermiştir.²⁷⁵

16 yıl hüküm süren ez-Zâhir Billah,²⁷⁶420/1029 yılında Kahire'de vefat etmiştir.

²⁷¹Müstevfi, *Târih-i Güzide*, çev. Öztürk, s. 411.

²⁷² Kurdukları plana göre İbn Devvas'ın iki kölesine bin dinar vereceklerdi. Bu köleler Kahire yakınlarındaki Mukattam kalesinde pusuya yatacak, Hâkim seyisi ile o bölgeden geçerken Hâkim'i ve seyisini öldüreceklerdi. (Krş. *Târih-i Cihangüşa*, çev. s.526) [nâşirin notu]

²⁷³ “Önceden kararlaştırdığı üzere seyisiyle beraber Mukattam tepesine doğru yola çıkmışlardır. Oraya varınca pusuda bekleyenler üzerlerine saldırmış, onları öldürerek Hâkim'in cesetini de kız kardeşine götürmüşlerdir. Kız kardeşi onu hemen orada evinin bahçesine gömmüştür. O dört kişi haricinde kimse o sırrı öğrenememiştir. Fakat kimseye söylemeyeceğine dair yemin ve ant içtikten sonra vezire durumu izah etmişlerdir.” (Târih-i Cihangüşa, çev. s. 527). [nâşirin notu]

²⁷⁴Mürsel Öztürk'ün çevirisine göre “Sonra amcasını da İbn Devvas'ın arkasından yolcu etti” şeklinde tercüme edilmiştir. Mes. Bkz. Müstevfi, *Târih-i Güzide*, çev. Öztürk, s. 411. Fakat (پس عمه را نیز در پی این (دواس روان کرد) cümlesinde geçen “عمه” kelimesi Farsça'da “teyze” anlamına gelmektedir. Dolayısıyla kastedilen kişi amcası değil teyzesidir. Anlaşılan o ki “fırsat buldukları anda İbn Devvas'ı, babasına kısas olarak ortadan kaldırmışlardır. Daha sonra teyzesini de öldürmüşlerdir. Bu sebeple bu çeviride düzenlenmiş hali yer almaktadır.

²⁷⁵ “Çok geçmeden Sittetü'l-Mülk, sarayın en meşhur kişisi olarak bilinen, halifeyi korumakla görevlendirilmiş 100 muhafızın başı Nesim Hadim'i çağırmış, İbn Devvas'ı ortadan kaldırması için onunla anlaşma yapmıştır. Onu yüz muhafız ile birlikte İbn Devvas'ı korumakla görevlendirdi. İbn Devvas saraya girince Nesim kapıları kapatmış, muhafızlara dönerek, “Mevlâna Zahir, babasının katili olan İbn Devvası ortadan kaldırmamızı emretti” demiştir. Ardından muhafızlar kılıç darbeleriyle onu orada katletmişlerdir.” (Târih-i Cihangüşa, çev. s.527). [nâşirin notu]

²⁷⁶Bu konuda yanlışlık vardır. Onun hilâfet süresi 15 yıl 9 ay 7 gündür. (İbnü'l-Esir ter. C:VIII, s.57). [nâşirin notu] Nâşir bu teferruat bilgiyi dipnot olarak belirtmiştir.

el-Mustansır Billah

Ebu Temim Ma'd b. Zahir b. Hâkim b. Aziz b. Mansur b. Kâim b. Mehdî, yedi yaşında padişah olmuştur. Akıllı kıt olup kendi muradına erince deliliği zirveye ulaşmıştır. Kıymetli mücevherleri sürme gibi ezip suya döküyordu. Cimrilikte son hadde ulaşan Mustansır, askerlerin ücretlerini de vermiyordu. Askerler bu durum karşısında isyan etmiş, onu yakalayıp ücretlerini istemişlerdi. Sonuç itibariyle bir uzlaşma yoluna gidilmiş, aralarında anlaşma yapmışlardır. Mustansır, 60 yıl padişahlık yaptı. Yönetiminin ilk yıllarında Aksis²⁷⁷ ve bir topluluk ayaklanmıştır. Onların işleri yolunda gitmiştir. Mustansır onlara karşı sabırlı davranmış, sonunda onları yakalayıp öldürmüştür.²⁷⁸

Mustansır'ın üç erkek evladı vardı: Nizar, Ahmed ve Abdü'l-Mecid'tir.²⁷⁹

Önce oğlu Nizar'a "el-Mustafa Lidinillah" lakabını takmıştır. Onu veliaht tayin etmiş fakat sonra ondan incinerek oğlunu azletmiştir. Diğer oğlu olan Ahmed'e "Musta'li" lakabını takarak onu veliaht tayin etmiştir.

²⁷⁷ Doğrusu Atsız olmalıdır. (İbnü'l Esir ter. C: VIII, s.259). [nâşirin notu]

²⁷⁸ Krş. Müstevfi, *Târih-i Güzide*, çev. Öztürk, s. 411. Aksis, Atsız olmalıdır. Mısır Fâtımî halifeliğinin sınırları içinde bulunan Filistin'de Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi bir Türkmen beyliği kuran (yaklaşık 1069-1070) Kurlu Bey'in 463'te (1071) ölümü üzerine beyliğin başına geçen Atsız b.Uvak, Kudüs'ü fethedip Bağdat Abbâsî halifeliği ve Selçuklu sultanlığı adlarına hutbe okutmuştur. Fâtımî hilâfetinin iç buhranlarla çalkalanmakta olduğu bir dönemde Halife Müstansır-Billâh el-Fâtımî buna son vermek gayesiyle, vezir unvanı verdiği Akkâ Valisi Bedrülcemâlî'yi gizlice Mısır'a davet ederek bütün anarşi unsurlarını ortadan kaldırmayı başarmış bu durumun yanı sıra Mısır'da tam anlamıyla asayiş sağlamamıştır. Durumu kendi lehine kullanan Emîr Atsız, Mısır'dan kaçıp kendisinin hizmetine giren İldenizoğlu ile birlikte hazırladığı beş bin kişilik Selçuklu ordusuyla Mısır'a yürüyüp Kahire yakınlarına gelmiş (1077), kendilerine karşı sevkedilen Fâtımî öncü kuvvetlerini bozguna uğratmıştır. Ayrıca Bedrülcemâlî süratle tedbir olarak hazırladığı kalabalık bir orduyla harekete geçmiştir. Bu sırada Bedr b. Hâzım'ın iki bin atlısıyla Fâtımîlere katılması sebebiyle Selçuklu ordusu daha da zayıflamıştır. Bununla birlikte Mısır'a kaçıp sığınan Emîr Şöklü'nün babası ve bir oğlu Atsız'ın ordusundaki kendilerine bağlı yedi yüz Türkmenle temas kurmuşlardır. Böyle bir durumda Kahire önlerinde Fâtımîlerle savaşa tutuşan Atsız, bu Türkmen atlılarının saflarını terk etmesi sonucu Fâtımîler karşısında ağır bir yenilgiye uğramış ve güçlkle Dımaşk'a dönebilmiştir (469/1077). Bu yenilgi üzerine, hemen bütün Filistin ve Suriye'deki Selçuklu idaresinde bulunan şehir ve kaleler Fâtımî tâbiyetine geçti. Ancak Atsız daha sonra yeniden bir ordu teçhiz ederek başta Kudüs olmak üzere itaattan çıkan bütün şehir ve kaleleri tekrar hâkimiyeti altına almıştır. Bkz. Nihat Yazılıtaş, *Fatimi Devletinde Türkler*, TTK Yay., Ankara, 2009, s. 181-184; Sevim, "Atsız b. Uvak", *TDVİA*, İstanbul, 1991, C: IV, s. 92-93.

²⁷⁹ "Mustansır'ın iki oğlu vardır. Önce Ebu Mansur Nizar adlı evladını veliaht tayin etmiş ona el-Mustafa Li Dinillah lakabını takmıştır. Daha sonra bu yaptığına pişman olmuş, oğlunu azletmiştir. Yerine ise diğer oğlu olan Ebu'l- Kasım Ahmed'i veliaht ilan edip ona el-Musta'li Billah lakabını takmıştır." (Târih-i Cihangüşa, çev. s. 531). [nâşirin notu]

Müstevfi'ye göre Cüveynî, bazı yerlerde olduğu gibi burada da yanlış bilgi vermektedir. Tarihçilerin naklettiklerine göre, Mustansır Billah Fatîmi'nin ölümünden sonra veziri Efdal adıyla meşhur olan Emiru'l-Cuyuş Şahaşah b. Bedru'l-Cemali'nin, Mustansır'ın veliaht tayin ettiği Nizar ile arasının açık oluşu dolayısıyla Efdal, onu halife yapmayıp küçük kardeşi Ahmed'i hilafet makamına oturtmuştur. Ona el-Musta'li Billah lakabını vermiştir. O arada Nizar İskendireye'ye kaçmıştır. Hasiru'd-Devle Aftegin kendisine biat etmiş ve ona el-Mustafa Lidinillah lakabını vermiştir. Bunun üzerine Emiru'l-Cuyuş Efdal, İskenderiye'ye asker gönderip Nizar'ı ve Aftegin'i yakalatıp öldürtmüştür.²⁸⁰

İsmailîler iki topluluk olarak ayrılmışlardır. Ahmed'e tabi olanların liderleri Efdal b. Emîrü'l-Cuyûş'tur. Bunlar "Musta'levî" olarak adlandırılmıştır. Liderleri Sa'düd-Devle-i Kavvasî olan Nizar'ın yolundan gidenlere ise "Nizarî" denmiştir. İsmailîlerin inandıkları Hasan Sabbah'ın dediğine göre, ilk kişiye itibar edilir. Yani buna göre imam Musa Kazım değil, İsmâ'il b.Cafer Sadık'tır. Başka bir ifadeyle Kazım'ı, Rıza'yı, Cevad'ı, Nakî'yi ve Mehdî'yi imam saymamak, Kure-i Kiya'yı, Alaaddin'i- Mülhid'i, Hur Şah'ı ve bunlar gibileri imam saymak yersizdir. Velhasıl Hasan Sabbah, Nizar'a uymuştur. Onun adına davette bulunmuştur. Mustansır, 487 (1094) yılında vefat etmiştir.²⁸¹

Burada şu konuya ayrıca temas etmek gerekmektedir. İsmailî akide üzerine olan Hasan Sabbah, sonradan bir değişiklik yapmışsa da ilk kararına itibar etmiştir. Bu nokta önemlidir. Te'vîlin ihtimaline dahi yer verilmediği yerde "nass" geçerlidir. Nass'ın hükme delâleti, zahirden daha kuvvetlidir. Bu yüzden zahirle çatışırsa nass tercih edilir. Hasan Sabbah'ın ilk kişiye itibar etme meselesi bununla ilgilidir. Tâbi olunacak İsmailî halifesi nass yoluyla belirlendiği için halife seçimi de Allah'ın hükmü (nass) sayıldığı için değişikliğe gidildiğinde de Allah'ın irade değişikliğine sebep olduğu düşünülür.

²⁸⁰Krş. Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, çev. Mürsel Öztürk, s.542-543; Yazılıtaş, *Fatîmi Devletinde Türkler*, s. 180-185.

²⁸¹Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk s.414.

el-Musta'li Billah

Ebu'l-Kasım Ahmed b. Mustansır b. Zâhir²⁸² b. el-Hâkim b. Aziz b. Muiz b. Mansur b. Kâim b. Mehdî, babasının yerine padişahlık makamına geçmiştir. Kardeşine (Nizar'a) saldırmış, Nizar da ondan kaçmıştır.

İki oğluyla beraber İskenderiye'ye giden Nizar, Musta'li'nin asker göndermesi sonucu oğulları ile birlikte yakalanmış; Kahire'ye hapsedilmelerinin ardından Nizar orada ölmüştür. Musta'li döneminde Frenkler Şam'ın bazı sahillerine hâkim olmuşlardır. Musta'li'nin hüküm süresi 10 yıldır. 497/1104 yılında Musta'li vefat etmiştir.²⁸³

el-Âmir Biahkâmillah

Ebu Ali Mansur b. Müsta'li b. Mustansır b. Zâhir b. Hâkim b. Aziz b. Mu'iz b. Mansur b. Kâim b. Mehdî, babasının yerine padişah olmuştur. Hüküm süresi 27 yıldır. 524/1129 yılında Nizar'ın dâilerinden bir topluluk tarafından kırk yaşında öldürülmüştür.²⁸⁴

el-Hafız Lidinillah²⁸⁵

Ebu Meymun Abdü'l-Mecid b. Muhammed b.²⁸⁶ Mustansır b. Zahir b. Hâkim b. Aziz b. Muiz b. Mansur b. Kâim b. Mehdî, yeğeninin yerine padişah olmuştur.²⁸⁷

²⁸² Çevirinin bu kısmında gözümüze çarpan bir hata tespit edilmiştir. Burada kastedilen kişi daha önce ismini zikretmiş olduğumuz “Ez-Zahir Billah”tır. Fakat tercümede bu ve devamında birkaç yerde “b. Tahir” olarak isim yanlış kullanılmış, soy sıralamasında kafa karışıklığına yol açmaması için bu tercümede, bu ve devamındaki kısımlarda “b. Zahir” şeklinde düzeltilmiştir. Krş. Müstevfi, *Târih-i Güzide*, çev. Öztürk, s.411.

²⁸³Müstevfi, *Târih-i Güzide*, çev. Öztürk, s.411.

²⁸⁴Esas aldığımız Nevayî'nin neşrinde “el-Amir Biahkâmillah” ile ilgili kısım bu kadardır. Mürsel Öztürk'ün çevirisinde “Üç yıl hüküm sürdü. Sara hastalığından 552 (1157/1158) yılında öldü.” ifadesiyle bilgi verilmeye devam edilmektedir. Fakat metinde de belirtildiği üzere hüküm süresi 27 yıl olup 524 (1129) yılında kırk yaşında vefat etmiş olduğu bilgisi verilmiştir. Ancak bu bilgi el-Amir BiAhkamillah'tan sonra gelenlerden biri olan “El-Fa'iz Billah” ile alakalıdır. El-Fa'iz Billah konu başlığına geldiğinde bu bilgilere yer verilecektir. Krş. Müstevfi, *Târih-i Güzide*, çev. Öztürk, s.414.

²⁸⁵Çeviride yine aynı başlık altında birtakım yanlış anlaşılmalara sebebiyet verecek hatalar vardır. El-Amir Biahkâmillah'ın ardından yerine gelen kişi olan “El-Hafız Lidinillah” ile ilgili bilgiler verilmiş fakat başlık ihmal edilmiştir. “El-Hafız Lidinillah” ile alakalı bilgiler El-Amir Biahkamillah başlığı altında devam ettiğinden dolayı bu yanlış anlaşılmayı gidermek için Nevayî'nin neşrinde olduğu gibi aslına sadık kalınarak başlık eklenmiştir. Krş. Müstevfi, *Târih-i Güzide*, çev. Öztürk, s. 411.

Hüküm süresi 20 yıldır. 544/1149 yılında vefat etmiştir.

ez-Zâfir Billah

Ebu Mansur İsmail²⁸⁸ b. Hafız b. Mustansır b. Zahir b. Hâkim b. Aziz b. Muiz b. Mansur b. Kâim b. Mehdî, babasından sonra padişah olmuştur. Onun zamanında Frenkler, Askalan'a hâkim oldular. Veziri Abbas b. Temîm tarafından 549/1154 yılında öldürülmüştür.²⁸⁹

5 yıl hükümdarlık yapmıştır.

el-Fa'iz Billah²⁹⁰

Ebu'l-Kasım İsa b. Zafir b. Hafız b. Mustansır b. Zahir b. Hâkim b. Aziz b. Muiz b. Mansur b. Kâim b. Mehdî, babasından sonra padişahlığa geçmiştir. Üç yıl hüküm süren Fa'iz, sara hastalığından dolayı 552/1157 yılında vefat etmiştir.

el-Adid Lidinillah

Ebu Muhammed Abdullah b. Yusuf b. Hafız b. Mustansır b. Zahir b. Hâkim b. Aziz b. Mu'iz b. Mansur b. Kâim b. Mehdî, babasından sonra padişah olmuştur. Onun döneminde 554/1159 yılında²⁹¹ Frenkler Mısır'a saldırıda bulunmuşlardır. Azid bu sırada onlardan kurtulmak için Şam sahibine sığınmış; Şam sahibi de onun

²⁸⁶ Cihangüşa-yi Cüveynî'nin kitabının üçüncü cildindeki Kazvinî'ye ait açıklamalar ve eklerden düzeltmeler yapılmıştır. [nâşirin notu]

²⁸⁷ El-Âmir Biahkamillah'ın çocuğu olmadığından ötürü Hafız, hamile olan eşlerinden birinin çocuğun doğmasını beklerken, geçici olarak saltanat naipliği işini üstlenmiştir. Hamile kadın doğurunca onun yönetimi devam etmiştir. [nâşirin notu]

²⁸⁸ Kazvinî'nin dipnotlarından düzenlenmiştir. [nâşirin notu]

²⁸⁹ Bu bilgi yanlıştır. O, oğlu Nasr'ı Zafir'i öldürmesi için kışkırtmıştır. Suçu üzerindne atmak için de Zafir'in kardeşleri Ebu'l-Emanet Cibril'i ve Ebu'l-Haccac'ı Yusuf'u da ortadan kaldırmıştır. Nasır kaçarken Frenklerin eline düşmüş, demir bir kafes içerisinde Kahire'ye gönderilmiştir. Sonuç olarak Kahire halkı onu öldürmüştür." (İbnü'l-Esir, 544,549 yılı olayları; İbn Hallikân, Kahire bsk.C.I.s.431). [nâşirin notu]

²⁹⁰ Tam adı el-Fa'iz Bi Nasrillah'tır. Zafir'in beş yaşındaki oğlunu onun yerine oturarak ona el-Faiz Billah lakabını takmışlardır. Altı yıl hüküm sürdükten sonra vefat etmiştir. (Târih-i Cihangüşa, çev.s. 532). Kazvinî ve Cüveynî bu konuyu açıklığa kavuşturmak için bir hükümde bulunmamışlardır. Müstevfi'nin kaynağının ne olduğu tam olarak anlaşılammaktadır. [nâşirin notu]

²⁹¹ Doğrusu 564 (1168) (Bkz.İbnü'l-Esir, Frenklerin Mısır'a saldırımları). [nâşirin notu]

yardımına Humus sahibi el-Melik Nasır Selahaddin Yusuf b. Eyyub'u göndermiştir. Şam askeri gelene kadar Frenk ordusu kaçmıştır. Bunun üzerine Azid ve veziri Şapur²⁹² arasında tartışma yaşanmıştır. Azid, bu durum karşısında Melik Selahaddin Yusuf'ı sığınmış, Şapur'u öldürdükten sonra Azid tarafından vezirliğe getirilen Melik Selahaddin Yusuf, 556/1160 yılında, bir rivayete göre de 555/1160²⁹³ yılında Abbasiler adına hutbe okutmuştur.²⁹⁴ Azid bir hafta sonra vefat etmiş,²⁹⁵ Melik Selahaddin Yusuf ise Mısır ülkesine hâkim olmuş ve "Sultan" lakabı almıştır. Artık bu ülkede İsmailîlerden bir padişah başa geçememiştir.

Melik Selahaddin Yusuf 571/1175 senesinde Şam vilâyetini de kendi hâkimiyetine almış, Atabek Seyfeddin Gazi Salgurî orada hâkimiyetini yitirmiştir. 585/1189²⁹⁶ yılında Beytü'l-Mukaddes'i Frenklerin elinden almış ve kapısının üzerine bir levha asmıştır. Orada şöyle yazıyordu: "Andolsun zikirten sonra Zebûr'da da, "Yeryüzü iyi kullarıma kalacaktır" diye yazmıştık."²⁹⁷ ayeti yazılıydı. 589/1193 yılında Akka vilâyetini de almıştır. Bir süre bu ülke Eyüp oğullarının yönetiminde kalmıştır. Onlardan sonra ise Mısır yönetimi kölelere (*mamlûk*) kalmış ve köleden köleye devam etmiştir. Padişahlık yapan ve günümüzde orada olduğu bilinen Melik Nasıreddin Elfi'nin²⁹⁸ rivayete göre saltanatı sürsün diye Abbas

²⁹² Kazvinî, bu konuda tafsilatlı bir araştırma yaptıktan sonra Şapur adının Şaver olduğuna kanaat getirmiş, yine aynı makalesinin sonunda geçerli bir izahatta bulunmadığı için sonrasında Şaver'in Şapur'un bir başka ifade şekli olduğunu kabul etmiş; bunu *Cihangüşa*'nın III. cildine (s.371-378) eklemiştir. *Tarih-i Güzide*'nin nüshalarında şüpheli olarak Şapur adı anılmıştır. [nâşirin notu]

²⁹³ Doğrusu ise 1 Muharrem 556 (2 Ocak 1168) Cuma günüdür. [nâşirin notu]

²⁹⁴ Bilindiği üzere İslâm devletlerinde hükümdarlığın meşruiyet kazanması için halifenin onayı gerekir, cuma namazları sırasında hutbede önce halifenin ismi akabinde hükümdarın ismi halifenin bahsettiği unvan ve lâkablarla birlikte zikredilir. Abbas oğullarına hutbe okutulması İsmailî anlayışın sona erdirilmesine bir işaret olarak yorumlanabilir. Ayrıca, Kahire'de Selahaddin Eyyubi tarafından Abbasi adına ve Suriye hakimî Atabek Nureddin Mahmud b. Zengi adına hutbe, 1171 yılında okutulmuştur. Dolayısıyla burada verilen tarihin düzeltilmesi gerekir (7 Muharrem 567 / 10 Eylül 1171). Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih Tercümesi*, C:XI, s.403-407.

²⁹⁵ Aşure gününde vefat etmiştir. [nâşirin notu]

²⁹⁶ Doğrusu 583 (1187) yılıdır. [nâşirin notu]

²⁹⁷ *Kur'an-ı Kerim*, Enbiyâ Suresi, 105. Ayet, DİB Meal, Kur'an Yolu.

²⁹⁸ Melik Salih Necmeddin Eyyüb'ün ölümü üzerine Mansure'de 647'de eşi Şeceretüddür yönetimi devralmıştır. Dımaşk'ta (649) el-Melikü'l Muazzam Turan Şah'ın öldürülmesinin ardından Şeceretüddür kendisini melike ilân etmişti. Aybek ile evlenmesinden iki ay süre sonrasında sultan unvanını kocasına vermiştir. Bununla birlikte yaklaşık 655 yılına kadar aynı şekilde işlere müdahil olmuştur. Melikü'l-Muazzam'dan sonra 647'de ikinci Melikü'l-Eşref Muzafferüddin Musa b. Yusuf yönetime geçmiştir. Fakat Aybek, onu Mısır işinin dışında tutmuştur. Nitekim hutbede adı korumuştur. Sonuç olarak Mısır'da Eyyubiler dönemi sona ermiştir. Fakat Aybek ve onu takip edenlere "Memâlik-i Bahri" denmiştir. Yönetim süreleri 648-792 arasındadır. Burcî meliklerinin onların yönetimine son verdiği yıl o yıldır. Metinde bahsi geçen Nasıreddin Elfi'nin tam adı, el-Melik Nasır Nasıreddin Muhammed Kalavun-i Elfi'dir. 693/694, 698/708, 709/741 yılları arasında üçer defa yöneticilik yapmıştır. [nâşirin notu]

oğullarından birine halifelik vermiştir. Bu Abbasî halifesi de zindanda tutulmakta ve kimsenin onu görmediği söylenmektedir.²⁹⁹

2. *Tarih-i Güzîde*'de Bâtınîler Hakkındaki İkinci Makale Kayıtları

Hamdullah el-Müstevfî, bu başlık altında sekiz kişiden oluşan İran Bâtınîlerinin liderleri hakkında bilgi vermektedir. *Tarih-i Güzîde*'de yer alan bu bölüm, esasen Selçuklu döneminde yaşayan ve faaliyette bulunan Bâtınî liderlerinden bahsettiği için Selçuklu tarihi bakımından daha önemlidir. Burada bu Bâtınî liderleri hakkında verilen bilgiler tercüme edilmiştir. Ancak özellikle burada belirtilmesi gereken önemli bir husus daha vardır. Aşağıda yer alan Hasan Sabbah hakkındaki kayıtların ilk üç sayfalık bölümü, *Tarih-i Güzîde*'nin Türkçe tercümesinde yer almamaktadır. Esasen ilgili kayıtlar müellifin örnek aldığı *Tarih-i Cihangüşâ* adlı eserde biraz değişik bir biçimde yer alıyorsa da *Tarih-i Güzîde*'nin Türkçe metninde böyle bir eksikliğin bulunması, tercüme eserin bütünlüğüne hanel getirmektedir. Bununla birlikte bu noksanlığın Farsça nüshalardaki farklılıktan kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu bakımdan Hasan Sabbah'ın hayatının anlatıldığı bu bölüme dair kayıtların bir kısmı, bu tez münasebetiyle ilk kez tercüme edilmiş olmaktadır. Bu bakımdan çalışmamızın bu önemli kaynak eserin tercümesine katkısı ortaya çıkmaktadır:

a) İran İsmailîleri

İran İsmailîleri sekiz kişiden oluşur. Yönetim süreleri 483/1090 yılından 654/1256 yılına kadar 171 yıldır. Bunlardan ilki :

²⁹⁹ “Bağdat halifeliğinin yıkılışının ardından Mısır’a kaçanlar halifeliği devam ettirmişlerdi. (naşir burada Mısır’da Memluklar devrindeki halifelerin adını veriyor)... Osmanlı Sultanı Selim onların defterini dürmüştür.” [naşirin notu] Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, çev. Öztürk, s. 416.

Hasan Sabbah³⁰⁰

Yemen padişahı olan Yusuf Himyerî'nin soyundandır. İlk başta İsnâaşeriyye Şîî'si idi ve Selçuklu Sultanı Alparslan'ın *hâcibiydi*. Fakat Abdülmelik Attaş³⁰¹ ile konuştuktan sonra Seb'î Şîî'si oldu. Vezir Nizamülmülk ve Hasan Sabbah arasında ülke yönetimi konusunda bir husumet oluşmuştu. Bu yüzden Sultan Alparslan'ın hizmetinden uzaklaştı ve doğduğu yer olan Rey şehrine gitti. Böylece kendisini Sultan Alparslan ve Nizamülmülk'ten muhafaza etmiş oldu.³⁰²

471/1078 yılında Şam'a gidip Nizar b. Mustansır'ın davetçisi oldu ve birkaç yıl orada kaldı. Nizar b. Mustansır henüz küçük yaşlarda olan bir çocuğunu Hasan Sabbah'a vermişti. Hasan Sabbah o çocuğu İran'a getirip büyüttü. Nizamülmülk'ün peşinde olduğunu bildiği için gizli kaçak yaşamını sürdürdü. İsfahan'a gidip Ebu'l Fazl-ı Lenbanî'nin evinde kaldı. Bir gün dua ederken şöyle söyledi: “*Eğer bir gün kafa dengi iki dost bulursam bu memleketi alt üst ederim!*” Ebu'l Fazl onda *malihulya*³⁰³ hastalığı başladığını düşündü. “*Yoksa Kaşgar'dan Antakya'ya uzanan bir devleti iki kişi mi alt üst edecek?*” dedi. Bu endişeler üzerine malihulya hastası olan Hasan Sabbah'a iyi gelecek yiyecek ve içecekler sundu. Hasan Sabbah bu durumun farkına vardı. İsfahan'dan Rey'e gidip o civarda bulunan kalelerin halkına davette bulunmaya başladı.³⁰⁴

Emir-i dâd Habeşi'den önce Girdkûh Kalesi'nin hâkimi olan Reis Muzaffer ve Kuhistan Kalesi Terşiz'in hâkimi olan Hüseyin Kaîni ve Horasan Kalesi'nin hâkimleri onun davetini kabul etmişlerdir. Ardından Sabbah, Kazvin'e doğru yol almış ve Alamut'a daîlerini göndermiştir. Oranın halkı da onun davetine icabet ettiler.

³⁰⁰Eserin Mürsel Öztürk tarafından yapılmış olan tercümede [518., 519., 520.] bölümlerinin çeviride yer almadığı görülmektedir. Bu tercümede *Tarih-i Güzîde*'nin, Abdü'l-Hüseyin-i Nevayî 1381 (2002) yılında hazırlanan ve Emir Kebir Yayınevi tarafından basılan nüshanın 4. Baskısı esas alınmıştır. Mürsel Öztürk'ün tercümesinde ise yine Abdü'l-Hüseyin-i Nevayî'in 1339 (1960) yılında yaptığı 1.Baskı ile 1362 (1983) yılında yaptığı ve Emir Kebir Yayınevi tarafından yapılan 2. Baskı esas alınmıştır. Dolayısıyla bu durum eserin neşredilen nüshaları arasındaki farklılıktan kaynaklanmış olabilir. Fakat Öztürk'ün esas aldığı baskıya ulaşamadığımızdan bu durum netlik kazanamamıştır.

³⁰¹Abdülmelik b. Attâş; 460/1068 senesinden itibaren otuz yıl kadar İran'ın orta ve batı kısımlarından mesul İsfahan İsmailî dâîsidir.

³⁰² Bu paragrafta yer alan kayıtlar, *Tarih-i Güzîde*'nin Mürsel Öztürk tarafından yapılan çevirisinde yer almaz. (Krş. Öztürk çevirisi, s.417).

³⁰³ Kuruntu, melankoli anlamına gelmektedir. Bkz. (<https://sozluk.gov.tr/>)

³⁰⁴ Bu paragrafta yer alan kayıtlar, *Tarih-i Güzîde*'nin Mürsel Öztürk tarafından yapılan çevirisinde yer almamaktadır.

483/1090 yılında Alamut Kalesi'ne gitti. İlk başta buranın ismi "Aluh Amut (اله اموت)", yani kartal yuvası demektir. Tuhaf durumlardan birisi de şudur: Aluh Amut (اله اموت) kelimesinin *cemel hesabına* (ebcet) göre harfleri Arab takvimine göre Hasan Sabbah'ın kaleye çıktığı yıla tekabül etmektedir.³⁰⁵

Alamut Kalesi o sırada Alevî-yi Mehdî'nin elinde idi. Bu kaleyi ona önceden Selçuklu Sultanı Melik Şah vermişti. Hasan Sabbah Alevî-yi Mehdî'ye şöyle dedi: "*Burası benim mülkiyetim olmadığı için burada yaşamayı doğru bulmuyorum. Eğer uygun görürseniz bu kalede bir parça toprağı bana satın. Böylece kendi yerimde itaat edeyim ve Hüda-yı Teâlâya karşı günahkâr olmayayım*". Bunun üzerine Mehdî bir miktar toprağı ona sattı. Postunu serdi ve "*Kalenin tamamı benimdir!*" dedi. Mehdî ona karşı koyacak gücü kendinde bulamadı. Kale ona geçti. Hasan Sabbah daha sonra kalenin değeri olan üç bin kırmızı dinarı Alevî-yi Mehdî'ye ödemesi için Girdkuh hâkimi Reis Muzaffer'e talimat verdi. Hasan Sabbah davet ile meşgul oldu.³⁰⁶

Sultan Melikşah'ın Altuntaş adında bir kölesi vardı. Rûdbâr onun iktâsı idi. Kaleyi kuşatarak Hasan Sabbah'ın faaliyetlerini gözetler ve insanları onun yanına gitmekten alıkoyardı. Bu yüzden Hasan'ın işi zorlaşmıştı; zira kaleye zahire götüremiyordu. Ancak Altuntaş ölünce Hasan'ın işi düzeldi.

Öte yandan Hüseyin Kâyinî Kuhistan'da birçok insanı davet etmişti. Bu durum Sultan Melikşah'a arz edildi. Sultan Melikşah Arslantaş'ı büyük bir ordu ile Hasan Sabbah'ın üzerine gönderdi; Kızıl Sarığ (*Gızıl Sârûğ*)'yü da kalabalık askerden oluşan başka bir orduyla Hüseyin Kâyinî'nin üzerine yolladı. Arslantaş, Hasan Sabbah'ın işini giderek zorlaştırdı; ondan kurtulması yakındı.

O sıralarda kalede Hasan Sabbah ile birlikte 70 kişi vardı. Dihdâr (Ebû Ali Ardistanî Kuhpâyeh)³⁰⁷, Tâlikân ve Rey'den 300 kişiyi Hasan Sabbah'a yardım için gönderdi. Arslantaş'ın ordusuna gece baskını düzenlediler ve galip geldiler.

Arslantaş mağlup olarak Vezir Nizamülmülk'ün yanına döndü. Nizamülmülk sultanın emriyle mülhitlerin kalelerini yıkıyordu. Ancak mülhitlerden bir fedainin³⁰⁸

³⁰⁵ Bu paragrafta yer alan kayıtlar, *Tarih-i Güzîde*'nin Mürsel Öztürk tarafından yapılan çevirisinde yer almamaktadır.

³⁰⁶ Bu paragrafta yer alan kayıtlar, *Tarih-i Güzîde*'nin Mürsel Öztürk tarafından yapılan çevirisinde yer almamaktadır.

³⁰⁷ *Tarih-i Cihângüşâ'* da Kûh-i Bara şeklinde, bkz Öztürk çevirisi, .s.541.

suikasti neticesinde öldürüldü. O sıralarda Melikşah da Bağdat'a yakın bir yerde vefat etti. Öte yandan Kızıl Sarı, Kuhistan'da Hüseyin Kâinî'yi sıkıştırmıştı; Sultan vefat edince geri döndü. Sultan Melikşah'tan sonra oğulları Berkyâruk ile Muhammed hükümdarlık konusunda birbirleriyle mücadeleye giriştiklerinden, Hasan Sabbah meselesinin üstüne düşmediler. O da bundan yararlanıp güç kazandı. Hasan Sabbah'ın hükmü Lanbasar Kalesi'nde geçerli değildi. 495/1102 yılı Zilkade ayında Kiyâ Bozorg Ümid-i Rûdbarî'yi oraya gönderdi. O da kaleye gizlice çıktı. Kale komutanını (*mihter*) öldürüp kaleyi ele geçirdi.³⁰⁹

Melikşah'ın oğlu Muhammed padişah olunca mülhitlerin kalesine yönelmiştir. O kaleleri kurtarmak için ordu sevk etti. Alamut Kalesi 8 yıl boyunca muhasara altında tutuldu. Sonunda Sultan Muhammed, Atabeg Şîrgîr'igönderdi. O da savaşı ciddi bir şekilde ele aldı. Kaleyi ele geçirmek üzereydi. Ama Sultan Muhammed'in ölümünden dolayı mücadele durdu.³¹⁰

Sultan Sancar da padişah olunca Hasan'ı yakalamaya çalışmıştır. Hasan Sabbah'ın eşi sultanın has kadınlarından birini kandırdı. O kadının bir gece vakti sultanın yattığı odanın zeminine bir bıçak koymasını sağladı. Hasan Sabbah sultana haber göndererek “*Eğer sultanın sevgisi kalbimde olmasaydı, toprağa batırılan o bıçağı senin göğsüne ve yumuşak karnına batırmak daha kolay olurdu. Ben eğer bu kayalıkta oturuyor isem de senin mahremlerin benimle birlikte dir*” dedi.³¹¹ Sultan bu haberden korktu ve Hasan Sabbah'ın peşini bıraktı. Onun adına vergiler³¹² koydurttu.³¹³

Hasan Sabbah'ın işleri git gide ilerledi. Reis Ebü'l-Fazl-i Lenbanî onun yanına geldi. Hasan Sabbah ona “*Uygun bir dost bulduğum zaman ne yapabileceğimi gördün mü? Sen, beni deli sanıyordun!*” deyince Reis Ebü'l-Fazl: “*Ben her zaman*

³⁰⁸ Bu fedainin adı, *Tarih-i Cihângüşâ'* da Ebû Tahir Arranî olarak geçer. bkz. s.542.

³⁰⁹ Bu paragrafta yer alan kayıtlar, *Tarih-i Güzide*'nin Mürsel Öztürk tarafından yapılan çevirisinde yer almamaktadır.

³¹⁰ Krş. Müstevfi, *Târih-i Güzide*, çev. Öztürk, s. 417.

³¹¹ Krş. Müstevfi, *Târih-i Güzide*, çev. Öztürk, s. 417.

³¹² Sultan Sancar, onlara ait olan Kumiş bölgesinde bulunan mülklerin haracından üç bin dinar eksiltmiştir. Gird Kuh'un eteğinden geçmekte olanlardan alınan “*bac*”tan onlara verilecek olan miktarı belirlemiştir. Çünkü mülhitler oradan geçenlerden bir miktar vergi almaktaydılar. O gelenek günümüze kadar devam etmiştir. (*Târih-i Cihângüşâ* çev. s.546-547) [nâşirin notu]

³¹³ Krş. Müstevfi, *Târih-i Güzide*, çev. Öztürk, s. 417.

senin bilgini itiraf ettim. Ancak işin bu dereceye varacağı kimin aklına gelirdi?” dedi.³¹⁴

Bunun üzerine Hasan Sabbah şöyle dedi: *“Devlet işlerinde neler yapabileceğimi gördün. Eğer Allah’ın tevfiği olursa, dinde de ne işler başarabileceğimi göreceksin!”³¹⁵*

Tam bir zahitlik iddiasında bulunan Hasan Sabbah’ın yöneticilik yaptığı 35 yıllık süre içerisinde kimse ne şarap üretebilmiş ne de içebilmiştir. Sabbah’ın iki erkek evladı vardı. Onları şarap içmek ve zina yapmakla itham ettiler. Her ikisini de sopayla öldürmüştür. Kuşatma sırasında zor duruma düşmüş, bu durum üzerine eşi ve iki kızını Gird Kuh Kalesi’ne gönderme esnasında Reis Muzaffer’e şöyle demiştir: *“Bu kadınlar yün eğirirler. Onlara ihtiyaçları nisbetinde ücret ver!”* Bu durum mülhitler arasında bir usul haline gelmiş, mülhitler; karşılaştıkları bir sıkıntı esnasında kadınları ve çocukları kendilerinden uzaklaştırdıkları vakit bu işle meşgul olmuşlardır. Hasan Sabbah’ın tabiatının sağlamlığı öyle bir seviyeye ulaşmıştır ki yönetim süresi boyunca yalnızca iki kez evinden dışarı çıkmıştır. Bir defasında evinin çatısına çıkmış, geriye kalan vakitlerde ise ibadetle meşgul olup eserler yazmıştır. Onun eserleri Müslümanların mezheplerinin usul ve fıruu hakkında yorumlar içermekteydi. Şeriatın zâhirini bâtın, bâtını da tekrar bâtın yapmaktaydı. Bu sebepten dolayı o kavmin “Bâtînî” olarak adlandırıldığı söylenebilir.³¹⁶

Hasan Sabbah, 6 Rebiyülâhir 518/24 Mayıs 1124 Çarşamba gecesi Allah’ın ateşini ve cehennemini boyladı.

Dihdâr Ebû Ali, Hasan Âdem-i Kasranî, Kiya Bû Ca’fer ile beraber itikadına davet sürsün diye Kiya Bozorg Ümid’i veliaht ilân etmiştir.

³¹⁴Krş. Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk, s. 417.

³¹⁵Krş. Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk, s. 417.

³¹⁶Krş. Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk, s. 418.

Bozorg Ümid-i Rûdbârî

Vasiyet hükmünce Hasan Sabbah'ın yerine geçmiştir. Hasan Sabbah'ı kendisine önder ve imam sayarak onun sözlerini ısrarla sürdürmüştür. Fakat Bozorg Ümid, şeriatın zahirine de riayet etmiştir. ³¹⁷

On dört yıl, iki ay ve yirmi günlük yönetim süresi boyunca Rudbar ve mühlitlerin kalesine hükmetmiştir. 16 Cemaziyelâhir 532/2 Ocak 1137 tarihinde vefat etmiştir.

Muhammed B. Bozorg Ümid

Veliaht idi.³¹⁸ Zahiri şeraite zaman zaman uyuyor, oğlu imamlık davetinde bulunuyor iken o engel oluyordu. Muhammed'in yönetim süresi 24 yıl, 8 ay, 7 gündür. 3 Rebiyülevvel 557/21 Şubat 1137 tarihinde vefat etmiştir.

Hasan B. Muhammed

İbn Bozorg Ümid, babasından sonra yönetim işini devralmıştır. İmamlık davasında bulunmuştur. Hasan Sabbah, Nizâr b. Mustansır-i Mısırî'nin İsmail adındaki oğlunu bu ülkeye getirmiştir. O çocuk, buluğ çağına erişince onun bir oğlu dünyaya gelmiştir. Nizar b. Mustansır'ın torunu olan bu çocuk, bir rivayete göre onun Muhammed b. Bozorg Ümid'in eşiyle ilişki içerisine girmesiyle Hasan dünyaya gelmiştir.

İsmailîlerin inanç ve itikadına göre, imam şeriate uygun olmayan şeyler bile yapmış olsa ona mubah ve helal sayılır. Bilerek dahi kusur işlese o işten sorumlu değildir. Başka bir rivayete göre ise Hasan'ın kendisi Nizar'ın torununun oğludur. Hasan'ın annesi oğlunu Muhammed-i Bozorg Ümid'in evine götürerek padişahlık makamı imam zadeye geçsin diye onu, onun oğluyla değiştirmiştir. Esasen her iki rivayet de zayıftır. ³¹⁹

³¹⁷Hasan Sabbah şeriatın zahirine uymuyordu.

³¹⁸ Cihangüşa'da yönetim süresi 20 yıl olarak ifade edilmiştir. Dolayısıyla bu bilgi doğru değildir. [nâşirin notu]

³¹⁹Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk, s. 419.

Velhasıl, böyle bir soyla imamlık iddiasında bulunulmuştur. Soyunu bu şekilde Mustansır'a dayamışlar ve böylelikle künyesi, El-Kâhir Bi Kuvvetillah³²⁰ el-Hasan b. El-Muhtedî b. Hâdî b. Nizar b. Mustansır olarak devam etmiştir. Magrib İsmailîleri 17 Ramazan 559/8 Ağustos 1164 tarihinde yıkılmıştı. Halife Müstencid ve Selçuklu Sultanı Arslan b. Tuğrul zamanında meydana bir minber konuldu.³²¹

Kıblenin yönü Müslümanların geleneğine aykırı olarak kurulmuş, Minberin dört bir yanına kırmızı, sarı, yeşil, beyaz olmak üzere dört bayrak dikilmiştir. “Ben imamım. Dünyada yaşayan insanlardan yükümlülüklerini kaldırdım. Zahirdeki şeriat emirlerini kaldırdım. Bu devir kıyamet devridir. İnsanların Tanrı'yı batından tutmaları ve zahire itibar etmemeleri gerekir.” diyerek minberden inmiş ve iftarını yapmıştır.³²²

Daha sonra şarkıcıları ve çalgıcıları çağırılmış, kavmi ona destek olmuştur. O günü “Kıyam Bayramı (id-i kıyam)” ilân etmişlerdir. Tarihi o günden başlatmışlardır. Hicri takvimi dikkate almadılar. O günden itibaren ülkede yaptıkları bir binanın üzerine Kıyam Bayramı'nın tarihini yazmışlardır.³²³

Bir yerde okuduğum bilgiye göre Ala Zikrihi's-Selâm³²⁴ lakabını almıştır ve ona Hüdâvend “Efendi” diye hitap etmişlerdir. Kazvin Müslümanları onu Kure Kiya olarak adlandırmıştı. İlginç olan durum şudur ki; Alevilik iddiasında bulunmuş, Murtaza Ali'nin (a.s) öldürüldüğü gün olan Ramazan ayının on yedisinde iftar ve eğlence sofrası kuruyorlardı.

Onun inanç esasının dayandığı nokta şuydu: Âlem yaratılmamıştır. Zaman sonsuz ve yeniden diriliş (kıyamet) manevidir. Cennet ve cehennem manevidir ve herkesin kıyameti onun ölümüdür. Şeriatın bütün erkânını tevil etmiş, inkara ve küfre

³²⁰El-Kâhir Bi Kuvvetillah “Allah'ın kuvvetiyle kahreden” anlamına gelen lakabı almıştır.

³²¹ 17 Ramazan (8 Ağustos) günü diğer vilâyetlerden çağırılmış olan insanlar Alamut'ta toplanmıştır. (Târih-i Cihangüşa) [nâşirin notu]

³²²Müstevfî, *Târih-i Güzide*, çev. Öztürk, s. 419.

³²³Müstevfî, *Târih-i Güzide*, çev. Öztürk, s. 419.

³²⁴Hasan b. Muhammed imamlık iddiasında bulunduğu bu durumu soyla ilişkilendirmiş ve El-Kâhir Bi Kuvvetillah lakabını almıştı. “Allah'ın kuvvetiyle kahreden” anlamı taşıyan bu lakabın ardından imamlığını resmen duyurduğunda kendisine “Ala Zikrihi's-Selâm” lakabı verildiğini biliyoruz. Ala Zikrihi's-Selâm lakabı da “zikri selâmet, barış olan kişi” anlamı taşımaktadır. Aldığı lakapların birbirinin zıttı olması dikkat çekicidir.

ulaşmıştır. “Eğer bu devirde şeriatin zahirine göre davranırlarsa, insanlar işkence ve ölüme mahrum kalacaklardır.”³²⁵ şeklinde hüküm vermiştir.³²⁶

İnsanları sapkınlığa ve ibadeti reddetmeye kışkırttığı için cahillerin gönlünü kazanmış, kısa zamanda tüm kavmi Mısır’a gitmiştir. Mülhitlik tam bir yükselme aşamasına geçmiş, öyle ki bazıları ona kutsiyet atfetmiştir. İş kontrolden çıkıp bu raddeye gelince onlara komşu olan Müslümanlardan bir topluluk, vatanlarını terk etmeye başlamışlardır. Horasan ve Irak beldelerine doğru yol aldılar. Gitmeye mecali olmayanlar ise onlara boyun eğmek zorunda kaldılar. Onu ortadan kaldırmak için fırsat kolluyorlardı. Nitekim Mülhit Hasan’ın karısının kardeşi olan Hasan b. Namver,³²⁷ 6 Rebiyülevvel 561/9 Ocak 116 tarihinde onu “cehenneme yolladı.”

Yönetim süreci 4 yıl idi.³²⁸

Hüdavend Muhammed

İbn. Hasan b. Muhammed b. Bozorg Ümid, ondan sonra padişahlık makamına geçmiştir. Babasının katili olan Hasan-ı Namver’in bütün sülalesini ortadan kaldırmıştır. Mülhitlik onun zamanında kuvvet kazanmıştır.³²⁹

Şer’i emirleri tüm ülkede yaygınlaştırmıştır. Mülhitler onun döneminde çok kan dökmüş, fitneler çıkarmış, fesatlar işlemiş, malları götürmüşlerdir. Yönetim süresi 46 yıldır. 10 Rebiyülevvel 607/1 Eylül 1210) tarihinde cehennemi boyladı.

³²⁵ Hasan b. Muhammed, açık veya üstü kapalı şekilde defaatle söylemiştir ki “Şeriat devrinde eğer kimse şeriate uygun şekilde ibadet etmezse, ibadeti ve itaati manevi sayarsa, onu cezalandırı ve taşlarlar. Eğer bir kimse kıyamet devrinde şeriatin hükümlerini yerine getirir, maddi ibadetlerle uğraşıp geleneklerini sürdürürse, onu öldürmek veya taşılayıp işkence etmek şart olur.” (Târih-i Cihangüşa, çev. S.556-557). Krş. Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk, s. 419.

³²⁶ Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk, s.419.

³²⁷ “6 Rebiyülevvel 561 (9 Ocak 1116) tarihinde Lambsar Kalesi’nde sefil Hasan’ı bıçaklamıştır.” (Târih-i Cihangüşa, çev. 558).

³²⁸ Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk, s.419.

³²⁹ Mürsel Öztürk’ün çeviri eserinde bu cümle “Sapıklık onun zamanında ortadan kalkmıştır.” olarak tercüme edilmiştir. Akabinde “Şer’i emirleri bütün ülkede yaygınlaştırdı” diye devam etmektedir. Burada anlam karmaşasına yol açacak bir hata vardır. Sapıklık ortadan kalkmamış, aksine kuvvet kazanmıştır. Bunu ifade etme anlamında “قوت گرفت” ifadesi kullanılmıştır. (تمامت نسل او بکشت و کار الحاد). Yine devamında da “Şer’i hükümler yaygınlaştırdı” cümlesi yanlıştır. Aksine ortadan kaldırılmıştır. Bunu ifade etmek anlamında da “مرتفع کرد” kullanılmıştır. (وامر شرعي بکلي در آن). Bu tercümede yanlış ifade düzeltilerek doğru kullanım şekli yer almaktadır.

Bazılarının ifade ettiğine göre, inancını inkâr eden kendi oğlu Celaleddin Hasan b. Muhammed,³³⁰ onun yakınlarıyla birlikte iş birliği içerisinde girerek onu zehirlemiştir.³³¹

Hüdavend Celaleddin B. Hasan

İbn Muhammed b. Hasan b. Muhammed b. Bozorg Ümid, babasından sonra padişahlık makamına geçmiştir. Babasının döneminde Darü'l-Hülâfa'ya³³² ve sultanların yanına gönderildiği için babasının inancına karşı soğumuştur. Yönetim süresi boyunca kendi inancının güçlendirmek istemiştir. Ülkesindeki yasakları kaldırmıştır. O kötü yoldan berî olduğunu izhar ederek o kınanmış tarikatten ayıklamıştır. Hilâfet merkezinden onun Müslümanlığı hususunda ferman (menşur) yayınlanmıştır. Ona “Yeni Müslüman (Nov Muselman)” lakabını takmışlardır. Kazvin halkı, o kavmin söz ve hareketlerini bildiği için Kazvin imamları bu hususta onun ricası üzerine oraya mutemetler (güvenilir kişiler) göndermişlerdir. Hasan Sabbah'ın ve diğer mühlitlerin kütüphanesinden bazı kitapları ve onların yazmış olduklarını çıkarıp yakmışlardır. Yeni Müslüman Celaleddin, Kazvin halkının desteği ve telkiniyle kendi atalarına lanet okumuştur.³³³

İnsanları Müslümanlığına ikna ettiği süreç içerisinde annesini 609/1212 yılında hacca göndermiştir. Halife ona hürmet göstermiş, onu diğer padişah kabilelerinin önünde tutmuştur. Gilanlılar emirlerinin ve diğer Müslümanların Yeni Müslüman Celaleddin ile irtibat kurmalarına izin vermiştir. O, Gilan emirlerinden dört kız istemiş, Emire Kutum'un kızından³³⁴ Alaaddin dünyaya gelmiştir.³³⁵

³³⁰ Doğum tarihi 562/1166 yılıdır. [nâşirin notu]

³³¹ “Kazvin halkı, İslâm dinine sıkı sıkıya bağlı olduklarından dolayı onlara komşu ve yakın olmaları...Onlar öncelikle Celaleddin'in ve onun halkının İslâm dinini kabul ettiklerine inanmadıklarından dolayı bu konuda araştırmayapmak maksadıyla kadılar ve imamları göreve tayin etmişlerdir. Onların iddialarına karşı deliller ve şahitler istemişlerdir. Celaleddin de onların rızasını kazanabilme adına aşırı gayrete girmiştir. (Târih-i Cihangüşa, çev. 560). [nâşirin notu]

³³² Hilâfetin merkezi.

³³³ “Ben, Kazvin ileri gelenlerinin ve kadınlarının elinde bir yazı gördüm. Kendi eliyle kaleme almış olduğu bu yazıda Celaleddin, Müslüman olduğunui şeriatin hükümlerine uygun hareket ettiğini belirtiyor, kendisinden önceki sapık mezhebi yeriıyor, konu babasına ve dedesine gelince ise “Allah kabirlerineates doldursun” şeklinde ifadelerde bulunuyordu. (Târih-i Cihangüşa, çev. 560). [nâşirin notu]

³³⁴ Bugün Kehdem'in bağlı bulunduğu yerdir. [nâşirin notu]

³³⁵ Müstevfi, *Târih-i Güzide*, çev. Öztürk, s. 421.

Yeni Müslüman Celaleddin Hasan, Azerbaycan atabeği Muzaffereddin Özbek ile dostluk kurmuştur. Ona yardım etmek amacıyla Irak hâkimi Mengli ile savaşa gitmiştir. Mengli yenik düşünce Atabek, Ebher ve Zencan'ı Celaleddin Hasan'a vermiştir. Bir süre boyunca o iki şehir onun idaresinde kalmıştır. Cengiz Han, İran'a gelince Celaleddin Hasan boyun eğmek ve itaat etmek için birini yollamıştır. Cengiz Han ona aman vermiştir. Yaklaşık on bir yıl yönetimde kalınca 618 senesinde Ramazan ayının ortasında (1 Kasım 1221) ishal hastalığından vefat etmiştir. Bazı kimselerin aktardığına göre onu eşleri ve kız kardeşi zehirleyerek öldürmüştür. Bu sebeple onları helâk ettiler.³³⁶

Hüdavend Alaaddin Muhammed

İbn Celaleddin Hasan b. Muhammed b. Hasan b. Muhammed-i Bozorg Ümid, babası öldüğünde henüz dokuz yaşındaydı. Babasının mezhebini, Müslümanlık geleneğini bırakmıştır. Batıların, yenilikçilerin (ibâhet) ve mülhitlerin peşine düşmüştür. Buluş çağına eriştiği vakit kan basıncı yükselmiş, beyni tahrip olmuştur. Bu hastalık maliholya hastalığıyla sonuçlanmıştır. Hiç kimsenin bu konuda ona bir söz söylemeye, ona bir önlem aldirmaya veya bir ilaç önermeye cesareti yoktu.

Kendi almış olduğu önlemlerle işi sürdürmekteydi. Zaruri olarak mülhitlik onun zamanında kuvvet kazandı. Türlü fesatlarla kan dökmek, hırsızlık yapmak, yol kesmek, fitne ve fücür ve sapıklık baş göstermiştir. Onu bu işlerden haberdar etmeye cesaret edemiyorlardı. Eğer bu mevzulardan haberdar edilirse duymazdan geliyor, onunla oğlu Hür Şah'ın arası açılıyordu. Birbirlerinin canına kastetmişlerdi.³³⁷

Alaaddin Muhammed'in Hasan-ı Mazenderâni adında bir gözdesi bulunuyordu. Sakalına ak düşmesine rağmen bu kişi ile livata yapmıştır. Sarayından birini ona tahsis etmiştir. Fakat karının kocanın huzurunda her kimle isterse onunla ilişkide bulunuyordu. Hasan-ı Mazenderâni içten içe ona kin duyuyordu. Sonunda Hür Şah ile kavga etmiş, Hür Şah ise ona cevap verememişti. Hasan-i Mazenderânî,

³³⁶Müstevfi, *Târih-i Güzide*, çev. Öztürk, s. 421.

³³⁷“Rükneddin Hür Şah, Alaaddin'in büyük oğluydu. O henüz çocukken babası da gençlik yıllarını yaşıyordu. Çünkü bakıldığında baba ile oğul arasındaki yaş farkı on sekizden fazla değildi. Rükneddin daha çocukken Alaaddin gayriihtiyari onun için “ O benim yerime geçecek olan veliahtımdır” demişti. Fakat Rükneddin biraz büyüyünce onların rezil taraftarları rütbe ve makam açısından onunla babası arasında bir fark gözetmediler. Onun emirlerini de aynı şekilde babasının emirleri gibi yerine getirmişlerdir. Alaaddin'in onunla arası açılmıştı.” (Târih-i Cihangüşa, çev.s.564 vd). [nâşirin notu]

susmanın ikrardan geldiğine kani oldu. Şirkuh'ta Alaaddin sarhoş³³⁸ uyuyunca Hasan-i Mazenderanî 635 yılının şevval ayında (Ekim 1255) onu öldürmüştür. Mevlâna Şemseddin Eyyub-i Tavusî, onun için ibr mersiye söylemiştir. Şu iki beyit o mersiyesidir:

“Canını alacağı zaman Azrail onu sarhoş hâlde buldu; sarhoşluğunu gidermek için onu suya doğru götürdü.

*Cehennem kâsesinin sahipleri öne doğru geldiler; dostluk sevincini onun yanında kırmak için.”*³³⁹

Hüdavend Rükneddin-i Hür Şah

İbn Alaaddin-i Muhammed b. Celaledin Hasan-i Nov Müselmân b. Muhammed-i Mülhid b. Hasan Ala Zikrih-i Selâm-i Kure Giyâ b. Muhammed Bozorg Umid-i Rudbarî, babasından sonra padişahlık makamına geçmiştir. Babasının öcünü alarak suçlamayı bertaraf etmek maksadıyla Hasan-i Mazenderânî'yi, çocukları ile beraber babasının kisası olarak öldürmüştür. Orduyu Şahrud Kalesi'ne ve Halhal'a gönderip oraları almış ve katliamda bulunmuştur.

Padişahlıkta bir yıl kalınca Hülâgu Han onunla savaşmaya gelmiş, zorlu bir savaş gerçekleşmiştir. Hür Şah, dayanma gücü olmadığına kanaat getirince 654 senesinin şevval (Ekim 1256) ayının sonunda Meymun Diz Kalesi'nden dışarı çıkmıştır. Hülâgû Han'ın huzurunda itaat edip ona boyun eğmiştir. Hülâgû Han'ın buyruğu üzerine onun kalelerini yıkmışlardır. Bir ay içerisinde Alamut, Meymun Diz, Lâr, Suruş, Sorhe, Dizek, Pire, Behram, Diz, Ahen Kuh, Hurân, Tac, Şemirân, Firdevs, Mansuriye ve daha çeşitli yaklaşık 50 sağlam kaleyi alıp yıkmıştır. Bir süre sonra alınacak olan Gird Kuh ve Lambsar kalelerinin haricinde hiçbir yerde mülhitlerin kalelerinden mamur bir kale kalmamıştır. Böylece İsmailîler devleti son bulmuştur. Dünya halkı onların cehaletinden ve zulümlerinden kurtulmuştur. Âlem, onların kâfirliğinden ve taşkınlığından temizlenmiştir. Mülhitlerin başkenti olan

³³⁸ O esnada babası, ağaç ve kamıştan yapılmış olan koyun ağılına bitişik bir evde şarap içtikten sonra sızıp kaldı. Beraber şarap içtiği kölelerden, çobanlardan, deve bakıcılarından ve onlar gibi rezil ve sefil meslekten meydana gelen bir grup da onunla birlikte uyudu. Onlar gece yarısı uyandıkları vakit Allaaddin'i ölü halde buldular. Boynu balta ile kesilmiş ve bir darbeyle işi bitirilmişti. (Târih-i Cihangüşa, çev. s. 566).

³³⁹Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, çev. Öztürk, s.422.

Alamut Kalesi'nin temeli, Abbasî Halifesi Mütevekkil zamanında, o vilâyetin padişahı olan ed-Dâ'î ile'l-Hak Hasan b. Zeyd el Bakırî tarafından atılmış, 410 yıl boyunca mamur kalmıştır.³⁴⁰

³⁴⁰ Müstevfî, *Târih-i Güzâde*, çev. Öztürk, s. 423.

SONUÇ

İslâm düşünce tarihi boyunca yaşanan ayrılıkların bir sonucu olarak tezahür eden durumlardan biri şüphesiz mezheplerin ortaya çıkışı ve sonrasında yayılma alanı buluşudur. Bâtınî hareketi de en güçlü dayanağı durumunda bulunan Fatımî devletinin yönlendirmesiyle, örgüt amaçları doğrultusunda farklı coğrafyalarda kendi propagandasını yaparak yayılan, Hasan Sabbah'ın şöhretiyle olağanüstü kuvvetlenen bir harekettir. Sahip olduğu statü bir yandan onun kendisine olan özgüvenini çok güçlü bir biçimde artırırken, diğer yandan artık zamanla belirgin hale gelmeye başlamış olan kişisel inanç ve gayesini gerçekleştirmek için de çok önemli bir vesile olmuştur.

İnançlarını tarihsel süreç içerisinde daî denilen propagandistler vasıtasıyla yayan, 11. yüzyılda Hasan Sabbah'ın öğretisi etrafında toplanan bu hareket, Fatımîler tarafından desteklenmişti. Önderleri Hasan Sabbah Kazvin bölgesindeki Alamut Kalesi'ni kendisine müstahkem mevki olarak tesis etmiş ve fedaileri aracılığıyla Nizâmülmülk'ün de dahil olduğu birçok devlet adamına suikast düzenleyerek korkutucu gücünü ispata çalışmıştı. Melikşah döneminde güçlenen hareket Selçuklu yöneticileri tarafından ortadan kaldırılmak istenmişse de sultanın ölümü üzerine başarılı olunamamıştır. 13. yüzyıl ortalarına kadar süren bu hareket 1256 yılında Moğol hükümdarı Hülâgû'nun Alamut Kalesi'ni yıkmasıyla ortadan kaldırılmıştır.

Bâtınîlik ilk zamanlarında gizli bir oluşumken giderek açıktan hareket etmiştir. Ayrıca Karmatî ve Fatımîler döneminde kendi içlerinde farklı gruplara ayrılmıştır. Fatımîlerin içinde yaşanan ikinci bölünmenin neticesinde ise Musta'li ve Nizarî İsmailîleri ortaya çıkmıştır. Nizari İsmailîleri asıl şöhretini onların savunucusu ve lideri olan Hasan Sabbah ile elde etmiştir. Fatımî halifesi el-Müstansır'ın ölümünden sonra Fatımîler adına propaganda yapan Hasan Sabbah, el-Müstansır'ın büyük oğlu Nizar'ın halifelik makamına geçmesini desteklemişti. Fakat Nizar'ın küçük kardeşi Musta'li'nin halife seçilmesinin ardından Nizar'ın da öldürülmesi ile İsmailîlikte daha keskin bir ayrılık yaşanmıştır. Bu ayrılık sonucunda Hasan Sabbah, Nizarîlerin liderliğini yaparak Fatımîlerden bağımsız olarak İran bölgesinde faaliyetlerine başlamıştır. Hasan Sabbah'ın Alamut Kalesi'ni ele geçirmesi sonucunda kendilerine merkez bulan Nizarîler, zamanla hem doktrin hem de siyasi anlayış açısından tamamıyla Fatımîlerden ayrılmıştır.

Sünnî Müslümanlığın temsilcisi olan Abbasiler ve Selçuklular zamanında Fatimîlerle siyasî ve askerî alanlarda verilen mücadelenin yanı sıra fikrî ve ilmî alanda da bir mücadele söz konusu olmuştur. Sünnîler, Selçuklular sayesinde gerçek mânâda bir üstünlük sağlamışlardır. Böylece siyasî ve askerî alanlardaki başarıların yanında İslâmın ilim ve fikir hayatında da yeni atılımlar yapması temin edilmiştir.

Selçuklu Devleti, Bâtınî fikirlerle mücadele etmek amacıyla medreseler kurarak onların propagandalarını etkisiz hale getirirken, Bâtınî fikirleri çürüten, Sünnî düşüncüyü halk arasında yayan ve devlet otoritesine bağlanmayı gerekli gören insanlar yetiştirmişlerdir. Alp Arslan döneminde açılan bu medreseler sonraki sultanlar tarafından da desteklenmiş ve devletin resmi Sünnî görüşünü yayan müesseseler haline gelmede önemli roller üstlenmiştir. Bu kurumlar, sahip oldukları misyon sayesinde yıkıcı faaliyetlerin engellenmesinde askerî hareketlerden sonra, ondan daha fazla etkili bir metot olarak ilim ve fikir hayatında etkin olmak düşüncesini eyleme dönüştürmüşlerdir.

Selçuklular, Bâtınîlere karşı çeşitli yöntemlerle mücadele etmişlerdir. Bunun birinci safhası, onların faaliyetlerini ve yuvalandıkları yerleri ortadan kaldırmayı hedefleyen askerî hareketlerdir. Durumun ciddiyetini kavrayan Sultan Melikşah, komutanlarına Bâtınîlerle mücadele etme ve onları buldukları yerlerden söküp atma emrini vermiştir. Melikşah'ın bu niyetini gerçekleştirmesine ömrü vefa etmemiştir. Melikşah'ın vefatından sonra çocukları arasında baş gösteren taht kavgaları Bâtınîlerin gelişip güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Buna rağmen Berkayaruk ve Mehmet Tapar'ın öncelikli mesele olarak ele aldıkları konuların başında Bâtınîlerle mücadele gelmekteydi. Ancak askerî tedbirler Bâtınîlerin faaliyetlerini kesmeye yetmemiştir. Çünkü Bâtınîler, hem doğan siyasi boşluktan istifade ederek yeni kaleler elde edip askerî yönden güçlenmişler, hem de propagandalarını sadece askeri metotlara dayandırmamışlardır. Aynı zamanda fikrî bir mücadele başlatarak, Selçuklu ülkesinde hâkimiyetlerini yaymayı amaçlamışlardır. Nitekim Fatimîlerin açmış olduğu el-Ezher medresesinden yetişen Şîî dâîlerin Selçuklu ülkesindeki faaliyetleri sonucunda Ehl-i sünnet fikri gerileme göstermiş, hatta bu propagandaları destekleyen Büveyhîler Devleti ve Besâsirî gibi komutanların gücünden büyük zararlar görmüştü.

Selçukluların İslâm âleminin liderliğini ele geçirmesinden sonra ana hedef, Şîî düşüncesi ve onun temsilcisi olan Fatımî Devleti'nin ortadan kaldırılması olmuştur. Askerî faaliyetlerin yanı sıra bu düşünceye karşı fikrî yolla mücadele edecek müesseseler de oluşturulmuştur. Sultan Alp Arslan ve vezir Nizâmülmülk'ün gayretleriyle açılan Bâtınîlerle yapılan fikrî mücâdelenin merkezi olan Nizâmiye Medreselerinde bu mücâdelenin bayraktarlığını yapan kişi, Nizâmiye Medresesi müderrislerinden İmam Gazâlî olmuştur.

Öte yandan Hasan Sabbah'ın getirdiği yeni davet anlayışı ile Bâtınîler yeni bir döneme girmiştir. Yetiştirdiği fedaileri ve işledikleri suikastlar ile Bâtınîlik artık dinî bir yapının dışında bu dönemden sonra kanlı örgüt haline gelmiştir. Büyük Selçuklu Devleti sınırları içerisinde özerk bir harekete dönüşen Hasan Sabbah ve dâîleri bilhassa dağlık bölgeleri seçerek, ulaşılması zor olan yerlere kaleler inşa ederek hâkimiyet alanlarını genişletmişlerdir. Bunlar özellikle yüksek dağ zirvelerinde bulunan kalelerin içlerine su kanalları ve yiyecek depoları yapılarak herhangi bir saldırı karşısında kendilerini kalenin içine çekerek uzun süre düşmanlarının kuşatmalarına dayanabilmişlerdir. Düşmanları açısından ise bu durum yıpratıcı olmuştur. Nitekim çoğu kuşatma ya yarıda bırakılmış ya da başarılı olamamıştır.

Bâtınî kalelerine askerî hareketler düzenleyen Büyük Selçuklu Devleti'ne karşı Bâtınîler ise kanlı bir yöntem geliştirerek suikastlar düzenlemişlerdir. Bu suikastlar adeta Bâtınîlerin vurucu timi haline gelmiştir. Fedailer Bâtınî düşmanı olarak tespit ettikleri kişileri hedef alarak suikastlar gerçekleştirmişlerdir. Sultanlar, devlet yöneticileri ve masum halk da hedef alınmıştır. Öldürdükleri ilk devlet adamı olan Nizâmülmülk bunun bir örneğidir. Ayrıca eğitim ve dinî alanlarda onların aleyhinde konuşan ve görüş beyan eden âlimler de onların suikastlarına maruz kalan bir diğer gruptur.

İsmâîlilerin dinî faaliyetleri dâîler aracılığıyla yayılırken, fedailer de korku ve dehşet saçmaya devam etmiş, kendilerini ve kimliklerini saklama gereği duymayarak davaları uğruna yaptıklarını açık bir şekilde gerçekleştirmişlerdir.

Selçukluların yaşadığı taht mücadeleleri ve 1097'de Haçlı Seferlerinin ortaya çıkması Hasan Sabbah için çok iyi bir fırsat olmuş, faaliyetlerini sürdürmesini kolaylaştırmıştır. Selçuklular her ne kadar Alamut'a karşı hareket düzenleyip tedbir

almış olsa da kesin sonuçlar elde edemeyip başarısız olmuşlardır. Çünkü hanedanın hem kendi içinde taht iddialarından dolayı çıkan karışıklıklar hem de Haçlı Seferleri Selçukluların İran sahasında etkili olmasını engellemiştir.

Dolayısıyla Melikşah döneminde etkinliğini arttıran, Sultan Berkyaruk ve Sultan Muhammed Tapar döneminde yaşanan karışıklıklar sonucunda güç kazanan; Sultan Sancar döneminde daha da güçlenen ve yayılan Bâtınîleri hiçbir Büyük Selçuklu sultanı tam olarak ortadan kaldıramamıştır. Sonuç olarak Nizari İsmailîleri için suikast tekniği ile yayılma politikası, kendisinden daha güçlü Selçuklu İmparatorluğuna karşı önemli bir başarı elde etmiştir. Fakat Bâtınîler birtakım kaleler dışında önemli şehirlerden hiçbirini ele geçirememiştir. Daha sonra Moğolların saldırıları ile karşılaşan Nizari İsmâîlîleri Moğolların açık hedefi haline gelmiştir ve 1258 yılında gerçekleşen saldırılara dayanamayıp merkezleri Alamut başta olmak üzere diğer kalelerini de kaybetmişlerdir.

İsmailî hareketin oluşmasında, farklı coğrafyalarda bulunmalarına rağmen aynı hareketin propagandasını yürütmek kendi içinde bir motivasyon gerektirmektedir. Grubun, hareketin veya topluluğun, hükmetme anlayışlarını anlamak için mevcut kitlenin psikoloji ve motivasyon kaynağını iyi okumak gereklidir. Birinci makalede karşımıza çıkacak olan Mısır, Şam ve Mağrip İsmailîlerini ele alacak olursak, toplamda 14 kişiden oluşan bu hareketin liderlerinin almış oldukları çeşitli lakaplardan yola çıkarak bir yorum yapmak mümkündür. Sırasıyla, El-Mehdi; hidayete erdirilen ya da hidayete vesile olan, El-Kaim Bi-Emrullah; Allah'ın emriyle var olunmuş, El-Mansur Bi-Kuvvetullah; Allah'ın gücüyle yardım olunmuş, El-Muizeddîn Allah; Allah'ın dinini güçlü kılan, El-Aziz Billah; Allah tarafından güçlendirilmiş, El-Hâkim Bi-Emrillah; Allah'ın emriyle hâkim kılınmış, Ez-Zahir Billah; Allah tarafından her şeyi aşikâr eden, El-Mustansır Billah; Allah'tan yardım dileyen, El-Musta'li Billah; Allah'ın üstün kıldığı, El-Amir Biahkamillah; Allah'ın hükmüyle hâkim kılınmış olan, El-Hafız Lidinillah; Allah'ın dinini muhafaza eden, Ez-Zafir Billah; Allah'ın muzaffer kıldığı, El-Fa'iz Billah; Allah tarafından yüceltilmiş, El-Azid Lidinillah; Allah'ın dinini kuvvetlendiren anlamlarını taşımaktadır.

Netice itibariyle Hamdullah el-Müstevfî, bu çalışmada Selçuklularla Bâtınîlerin arasındaki münasebet ve mücadeleyi anlatan kayıtlarını

değerlendirdiğimiz *Târih-i Güzîde* adlı eserinde Bâtînîlik meselesini genel hatlarıyla incelemiş, örgütün liderliği konumundaki *imamet*in nasıl gerçekleştiği, bu oluşumun Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda ne gibi tahribatlara yol açtığı ve inanç dünyasına vermiş olduğu zararları kendi çerçevesinde ele almıştır.

KAYNAKLAR

Abû'l Farac, Gregory, *Ebû'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Basımevi, Ankara, 1945.

Ağırakça, Ahmet, “Müneccimbaşı, Ahmed Dede”, *TDVİA*, İstanbul, 2006, C:XXXI, s. 4-6.

Aka, İsmail, “Mahmûd b. Muhammed el-Aksarâyî”, *TDVİA*, İstanbul, 1989, C.II, s.293.

Arayancan, Ayşe Atıcı, *Dağın Efendisi Hasan Sabbâh ve Alamût*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011.

Atay, Hüseyin, *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, Ankara Üniversitesi İlähiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983.

Atıcı, Ayşe, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtinî Hareketi (Hasan Sabbah İle İlk Halefleri Ve İran Nizârî İsmailîleri) (1090-1157)” *AÜSBE*, Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005.

Avcu, Ali, “Karmatîler'in Doğuşu Ve Gelişim Süreci,” *AÜSBE*, Temel İslâm Bilimleri (İslâm Mezhepleri Tarihi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2009, s.1.

Ay, Zahide, Siyaset ve Teoloji: Orta Çağ İsmailî Teolojisinin Oluşmasında Siyasi Gelişmelerin Rolü, *İstem Dergisi*, S. 21, 2013, s. 155-156.

Azamat, Nihat, “Nasır-ı Hüsrev” *TDVİA*, İstanbul, 2006, C:XXXII, s. 395-397.

Barthold, Wilhelm, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev: Fuat Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1973.

Bazin, Marcel, “Kazvin” *TDVİA*, Ankara, 2002, C:XXV, s. 154-155.

Bundârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, çev. Kıvameddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.

Burke III, Edmund, “Marshall G. S. Hodgson” *TDVİA*, İstanbul, 1998, C:XVIII, s.211-213.

Cüveyni, Alaaddin Ata Melik, *Târîh-i Cihângüşâ*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara, 2013.

Çubukcu, Asri, “Muiz-Lidînillâh”, *TDVİA*, İstanbul, 2006, C:XXXI, s.96-98.

Çağatay, Neşet - Çubukçu, İbrahim Agâh, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1985.

Çalışkan, Mehmet, Târîh-i Güzîde'ye Göre Kirman Karahıtayları", İraniyat (İran Araştırmaları) Dergisi, I/2, (2017), s. 35-43.

Çanatan, Mehmet, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrinde Mezhep Hareketleri”, *AÜİF* Yayınlanmamış Lisans Tezi, Ankara, 1986, s.63-64.

Çubukçu, İbrahim Agâh, *Gazali ve Kelâm Felsefesi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1970.

Çubukçu, İbrahim Agâh, *Gazzalî ve Bâtûnîlik*, Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1964.

Daftary, Farhad, *İsmailîler, Tarihleri ve Öğretileri*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017.

Daftary, Farhad, *Şii İslâm Tarihi*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Yay., İstanbul, 2015.

Demirci, Kürşat, “Deccâl”, *TDVİA*, İstanbul, 1994, C: IX, s. 69-72.

Durmuş, İsmail, “Uyûnü'l-Ahbâr” *TDVİA*, İstanbul, 2012, C:XLII, s.247-248.

el-Bağdadî, Abdülkahir, *el-Fark beyne'l-Fırak*, çev. Ruhi Fığlalı, İstanbul, 1979.

el-Enbiya, 21/105. ayet, Kur'an-ı Kerim Meâli, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s.362.

el-Hüseyinî, Sadruddin Ebu'l Hasan Ali İbn Nasır İbn Ali, *Ahbarü'd Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

el-Kummi, Ebu Halef, *Şiî Fırkalar, Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak el-Kummî, Fıraku's-Şia en-Nevbahtî*, çev. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004.

Ebu Zehra, Muhammed, *İslâmda Siyasi Ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya-Kerim Aytekin, Hisar Yay., İstanbul, 1983.

Ebüzziya, Ziyad, "Ebüzziyâ Mehmed Tefik", *TDVİA*, İstanbul, 1994, C:X, s. 374-378.

Erul, Bünyamin, "Tedlîs", *TDVİA*, İstanbul, 2011, C:XL, s. 262-264.

Fazlullah, Reşîdüddin, *Câmi'Al-Tavârih*, çev. Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara, 1999.

Fazlullah, Reşîdüddin, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour, TTK Yayınları, Ankara, 2013.

Fazlullah, Reşîdüddin, *Camiu't-Tevarih Selçuklu Devleti (Selçuklular Kısmı)*, çev. E. Göksu- Hüseyin Güneş, Selenge Yay., İstanbul, 2010.

Fığlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Şa-To Yay., İstanbul, 2001.

Fığlalı, Ethem Ruhi, "İsnâaşeriyye," *TDVİA*, İstanbul, 2001, C:XII, s. 149-153.

Fidan, Ayşe Gül, "Hâce İmâm Zahîru'd-dîn Nişâbü'r'nin Selçuknâme'si : inceleme-çeviri", *AÜSEB*, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Genel Türkçe Sözlük, (Erişim) <https://sozluk.gov.tr> , 12 Mayıs 2019.

Gölpınarlı, Abdülbaki, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiîlik*, Der Yay., İstanbul, 1987.

Günaltay, M. Şemsettin, *İslâm Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991.

Hammadi, Muhammed, *Bâtinîlerin ve Karmatîlerin İç Yüzü*, çev. İsmail Hatib Erzen, Sebil Yayınevi, İstanbul, 2004.

Hanif, Mohammad Ajmal, Dinler Tarihine Göre Cemaleddin Afgani'nin İslâm Ve Diğer Dinler İle İlgili Görüşleri, *SÜSBE*, Felsefe Ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011.

Hodgson, Marshall G.S., *The Order of Assassins*, Mouton&Co.,Gravenhage,1955.

Hodgson. M.G.S - L.Lockhart, "Hasan-ı Sabbah," çev. Süleyman Tülücü, *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 40, Erzurum, 2009, s.215.

İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, C: X, İstanbul, 1987.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, Redaktör: Mertol Tulum, çev. Komisyon, Bahar Yay. 1-12 cilt, İstanbul, 1987.

İmam Gazali, *Kitâb-ı Kavâsimu'l-Bâtuniyye*, çev. Ahmed Ateş, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2017.

İmâm Gazâlî, *Bâtinîliğin İç Yüzü*, TDV Yay., Ankara, 1993.

Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014.

Kavas, Ahmet, "Mehdiye", *TDVİA*, Ankara, 2003, C:XXVIII, s. 387-389.

Kaygusuz, İsmail, *Nizârî İsmailî Devleti'nin Kurucusu Hasan Sabbah ve Alamut Öğretisi, Tarihi ve Felsefesi*, Su Yayınevi, İstanbul, 2012.

Kazvinî, Hamdullah Müstevfi, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara, 2018.

Kazvinî, Hamdullah Müstevfi, *Târih-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, ed. Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2015.

Kazvinî, Hamdullah Müstevfi, *Târih-i Güzide*, nşr. Abdü'l-Hüseyin-i Nevayî, Emir Kebir Yayınevi 4.bsk., Tahran, 1381 (2002).

Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014..

Köymen, Mehmet Altay, *Nizâmülmülk Siyâset-nâme*, TTK Basımevi, Ankara, 1999.

Köymen, Mehmet Altay, *Alp Arslan ve Zamanı*, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983, C: II.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, TTK Yay., Ankara, 2011, C: II.

Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1976.

Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yay., Ankara, 1993.

Köymen, Mehmet Altay, *Alp Arslan ve Zamanı*, MEB Yayınları, C:II, Ankara, 1983.

Laoust, Henri, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, çev. E. Ruhi Fıçlalı-Sabri Hizmetli, Pınar Yay., İstanbul, 1999.

Lapidus, Ira M., *İslâm Toplumlari Tarihi*, çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

Lewis, Bernard, *Haşhaşiler-İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, çev. Ali Aktan, Kapı Yayınları, İstanbul, 2016.

Lewis, Bernard, *Haşhaşiler, İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, çev. Kemal Sarısözen, İstanbul, Kapı Yayınları, 2016.

Lockhart, Laurence, “Hasan-ı Sabbâh ve Haşîşiler”, çev. Süleyman Tülücü, *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, S.26, Erzurum, 2006, s.216.

Müneccimbaşı Ahmed B. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel (Selçuklular Tarihi I-II)*, der. Ali Öngül, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2017.

Nesirov, Elnur, “Abbasîler'den Safevîler'e Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış”, *SUTAD*, Güz 2017.

Nevbahti, Kummi, *Kitabu'l-Makalat Ve'l-Firak Fıraku'ş-Şia*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2004.

Ocak, Ahmet, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul, 2002.

Ocak, Ahmet, “Bir Terör Örgütü Olarak “Bâtînlilik” ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, C:VII, s. 164-165.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhitler (15. Ve 17.Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2003.

Onat, Hasan, “İsmâil B. Ca'fer Es-Sâdık”, *TDVİA*, İstanbul, 2001, C:XXIII, s. 91-92.

Özaydın, “Ağlebîler” *TDVİA*, İstanbul, 1988, C:I, s. 475-478.

Özaydın, Abdülkerim, “el-Kâmil”, *TDVİA*, İstanbul, 2001, C:XXIV, s.281-283.

Özaydın, Abdülkerim, “Enûşirvân b. Hâlid”, *TDVİA*, İstanbul, 1995, C: XI, s. 256-257.

Özaydın, Abdülkerim, “Bündârî”, *TDVİA*, İstanbul, 1992, C:VI, s. 489-490.

Özaydın, Abdülkerim, “Târih-i Güzîde”, *TDVİA*, C:XL, s. 82-83.

Özaydın, Abdülkerim, “Muhammed b.Ali Râvendî” *TDVİA*, İstanbul, 2007, C:XXXVII, s.471-472.

Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK Basımevi, Ankara, 1990.

Özaydın, Abdülkerim, “Nizâmülmülk” *TDVİA*, İstanbul, 2007, C:XXXIII, s.194-196.

Özaydın, Abdülkerim, “Hamdullah el-Müstevfî”, İstanbul, 1997, *TDVİA*, C: XV, s. 454-455.

Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklular Tarihi (485-496/1092-1104)*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2001.

Özaydın, Abdülkerim, “el-Bed’ ve’t-Târîh,” *TDVİA*, İstanbul, 1992, C:V, s. 289-290.

Özaydın, Abdülkerim, “Müstansır-Billâh el-Fâtımî” *TDVİA*, İstanbul 2006, C:32, s.119-121.

Özaydın, Abdülkerim, “Hasan Sabbah,” *TDVİA*, İstanbul, 1997, C:XVI, s. 347-350.

Özaydın, Abdülkerim,, “Alamut”, *TDVİA*, , İstanbul, 1989, C:II s. 336.

Özaydın, Abdülkerim, “Sancar”, *TDVİA*, C:XXXVI, İstanbul, 2009, s.510.

Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklular Tarihi (485-496/1092-1104)*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2001.

Öz, Mustafa, - Şek‘a, Mustafa Muhammed, “İsmâiliyye” *TDVİA*, İstanbul, 2001, C:XXIII, s.128-133.

Öz, Mustafa, “Bohrâ”, *TDVİA*, İstanbul 1992, C:VI, s.273-274.s.128-133.

Öz, Mustafa, “Takıyye,” *TDVİA*, İstanbul, 2010, C:XXXIX, s. 453-454.

Öz, Mustafa, “Dâî”, *TDVİA*, İstanbul, 1993, C.VIII, s.420.

Öz, Mustafa, “Ubeydullah el-Mehdî”, *TDVİA*, İstanbul, 2012, C:XLII, s.23-25.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Ali b. Nâsır el-Hüseynî”, *TDVİA*, İstanbul, 2016, EK-1, s.572-573.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Zahîrüddîn-i Nîsâbûrî”, *TDVİA*, İstanbul, 2013, C: XLIV, s.102-103.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî”, *TDVİA*, İstanbul,2008, C:XXXIX, s.19-21.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Târîh-i Cihângüşâ” ”*TDVİA*, İstanbul, 2011, C:XL, s.77-79.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Rey”, *TDVİA*, C: XXXV, İstanbul, 2008, s. 41.

Piyadeoğlu, Cihan, “Selçuklu ve İsmailî Kalesi Girdkûh”, **Türkiyat Mecmuası**, C:XXVII, 2017, s.249.

Polo, Marco, *Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı 1*, çev. Işık Ergüden, İthaki Yay. İstanbul, 2003.

Rahman, Fazlur, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Selçuk Yayınları, İstanbul 1981.

Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhatü's-Sudûr ve Ayeti's-Sürûr*, çev. Ahmed Ateş, TTK Yay., Ankara, 1999.

Sabbâğ, Abbas – Bozkurt, Nebi, “Müstevfi”, *TDVİA*, İstanbul, 2006, C:XXXII, s. 147-148.

Sevim, Ali, “Atsız b. Uvak”, *TDVİA*, İstanbul, 1991, C: IV, s. 92-93.

Sevim, Ali, “İbnü'l-Adîm”, *TDVİA*, İstanbul, 1999, C:XX, s. 478-479.

Sevim, Ali, “Buğyet-t el-taleb fi Tarihi Haleb” *TDVİA*, İstanbul, 1992, C:VI, s.361-362.

Sevim, Ali, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi, İbnü l-Adîm Buğyetü't-taleb fi Târîhi Haleb (Seçmeler) Çeviri, Notlar ve Açıklamalar*, TTK Yay., Ankara, 1982.

Sevim, Ali – Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK Basımevi, Ankara, 1995.

Sümer, Faruk, “Selçuklular”, *TDVİA*, İstanbul, 2009, C:36, s.392-397.

Şakiroğlu Mahmut H., “Marco Polo” *TDVİA*, Ankara, 2003, C:XXVIII, s.41-43.

Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İsar Yay., İstanbul, 1998.

Şeşen, Ramazan, “Câmi‘u’t-tevârîh”, *TDVİA*, İstanbul, 1993, C:VII, s. 132-134.

Tan, Muzaffer, “İsmailîyenin Teşekkül Süreci”, *AÜSBE*, Temel İslâm Bilimleri (İslam Mezhepleri Tarihi) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005.

Tan, Muzaffer, “İsmailî Davet: Sosyo-Politik Gelişim Süreci,” *Dini Araştırmalar*, Temmuz-Aralık 2015, C: XVIII, S.47, s. 82.

The Institute of Ismaili Studies, “al-da‘wa al-hadiya” (Erişim) <https://iis.ac.uk/taxonomy/term/24831> , 22 Mayıs 2019.

Taşkıran, Hasan, *Selçuklu Devletlerinde Suikastlar*, Selenge Yay., İstanbul, 2015.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, Ankara, 2009.

Turan, Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurier, M. Halil Yinanç, TTK Basımevi, Ankara, 1962.

Unat, Yavuz, “Ömer Hayyâm”, *TDVİA*, C:XXXIV, İstanbul, 2007, s. 66-67.

Ülken, Hilmi Ziya, *İslâm Düşüncesi*, Ülken Yay., İstanbul, 1995.

Wright, Denis, “SYKES, Percy Molesworth,” *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2008, (Erişim) <http://www.iranicaonline.org/articles/sykes-percy>, 20 Temmuz 2019.

Yaltkaya, Şerafettin, Fatımîler ve Hasan Sabbah, *Daru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Tersin II, İstanbul, 1928.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Te‘vil”, *TDVİA*, İstanbul 2012, C: XLI, s. 27-28.

Yazılıtaş, Nihat, *Fatmi Devletinde Türkler*, TTK Yay., Ankara 2009.

Yuvalı, Abdülkadir, “Selçuklular Zamanında Bâtınî Faaliyetleri”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C:III, S.2, Elazığ, 1989, s.290-293.

EKLER

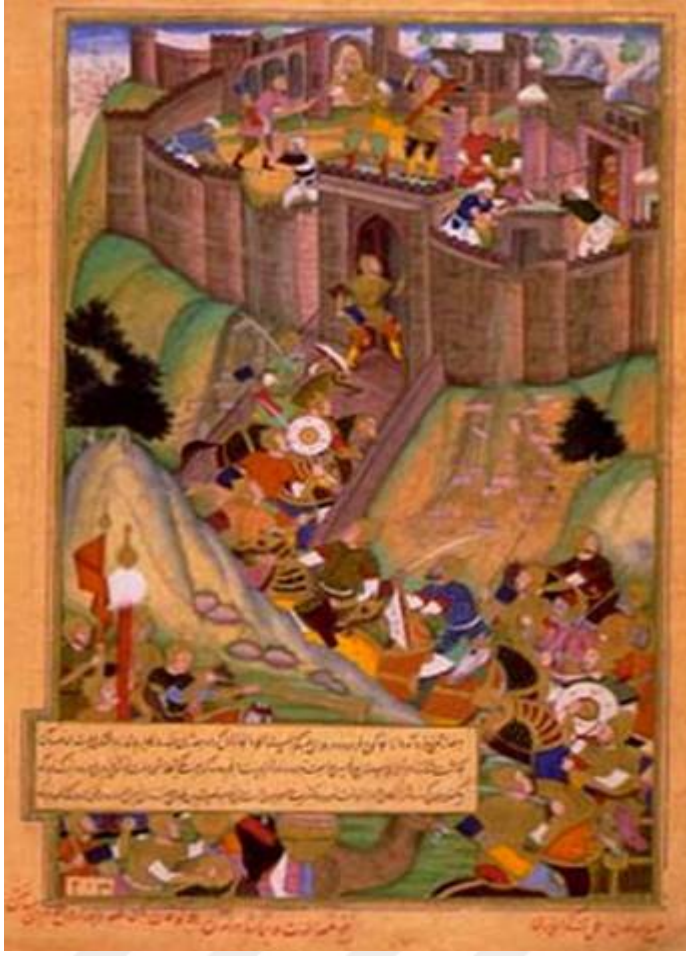
Resim 1. Alamut Kalesi

(Bu resim <http://www.ekrembugraekinci.com/makaleler.asp?pg=28&id=1> sitesinden alınmıştır).

Resim. 2.Alamut Kuşatması'nı (1256) gösteren minyatür çalışması

(Bu resim <http://www.ekrembugraekinci.com/makaleler.asp?pg=28&id=1> sitesinden alınmıştır).

Resim. 3.Alamut Kuşatması'nı (1256) gösteren minyatür çalışması

(Bu resim <http://www.ekrembugraekinci.com/makaleler.asp?pg=28&id=1> sitesinden alınmıştır).

Resim. 4. Fedailerin hasan sabbahin emirlerini kayıtsız şartsız yerine getirdiklerini tasvir eden bir gravür

(Bu resim <http://www.ekrembugraekinci.com/makaleler.asp?pg=28&id=1> sitesinden alınmıştır).

Resim. 5. Nizâmülmülk'ün katlini tasvir eden bir minyatür.

(Bu resim <http://www.ekrembugraekinci.com/makaleler.asp?pg=28&id=1> sitesinden alınmıştır).

Resim.6. Alamut Düşüyor

(Bu resim <http://www.ekrembugraekinci.com/makaleler.asp?pg=28&id=1> sitesinden alınmıştır).

Resim.7.Alamut Kalıntıları

(Bu resim <http://www.ekrebugraekinci.com/makaleler.asp?pg=28&id=1> sitesinden alınmıştır).

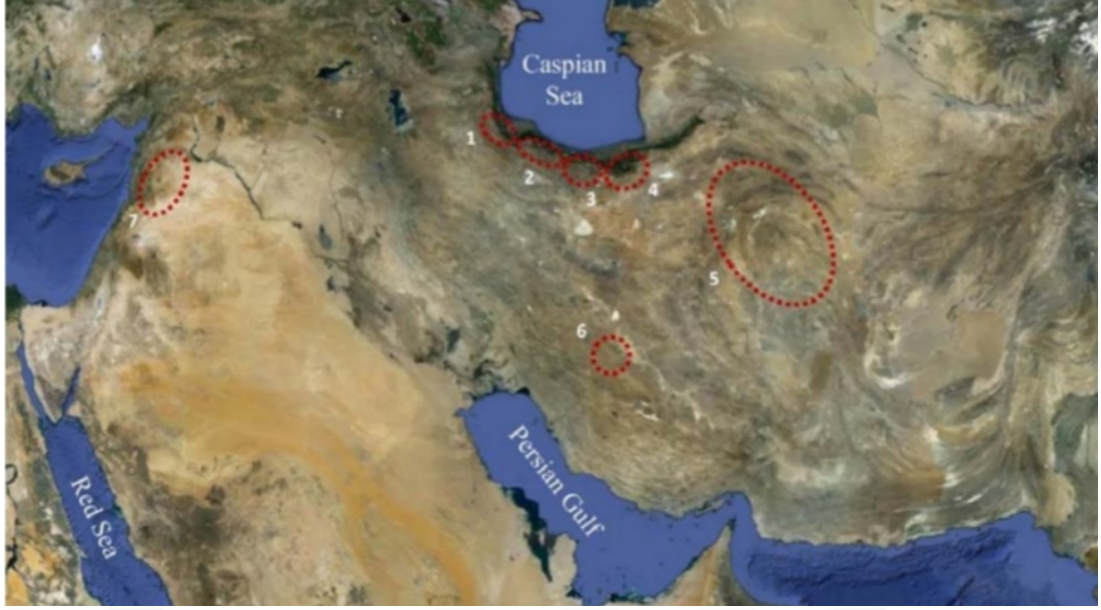
Resim.8.Hasan Sabbah'ı fedailerinden biriyle elinde haşhaş ile tasvir edilen minyatür çalışması

(Bu resim <http://www.ekrebugraekinci.com/makaleler.asp?pg=28&id=1> sitesinden alınmıştır).

Resim.9. Alamut Kalesi'nin doğusundan doğuya doğru bir manzara

(Bu resim Seyedhamed Yeganehfazand'ın ARTiculate Vol.2, Spring 2017, University of Victoria, “*The Network Of Isma‘ili Castles In The Alamut Region: Power And Governance*” adlı çalışmasından alınmıştır.)

Resim.10.İran ve Suriye'deki İsmailî bölgelerinin yaklaşık konumu (11. ve 13. yüzyıl)

1.Rudbar, 2. Alamut, 3. Quimis, 4. Belirtilmemiş, 5. Kuhistan, 6. Arrajan, 7. Jabal al-Bahra.

(Bu resim Seyedhamed Yeganehfarzand'ın ARTiculate Vol.2, Spring 2017, University of Victoria, "The Network Of Isma'ili Castles In The Alamut Region: Power And Governance" adlı çalışmasından alınmıştır).

Resim.11.Şatodaki kaleler arasındaki ilişkinin modeli

(Bu resim Seyedhamed Yeganehfazand'ın ARTiculate Vol.2, Spring 2017, University of Victoria, "The Network Of Isma'ili Castles In The Alamut Region: Power And Governance"adlı çalışmasından alınmıştır).

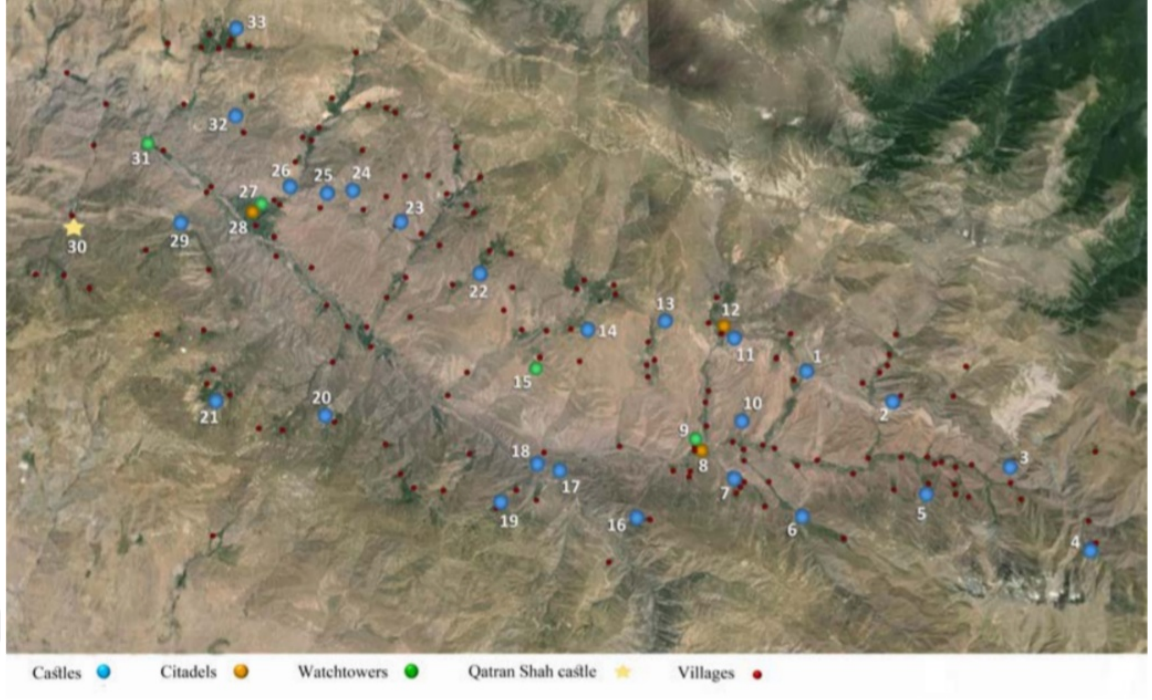
Resim.12. Alamut bölgesindeki tahkimatların dağılımını gösteren harita

(Bu resim Seyedhamed Yeganehfarzand'ın ARTiculate Vol.2, Spring 2017, University of Victoria, "The Network Of Isma'ili Castles In The Alamut Region: Power And Governance" adlı çalışmasından alınmıştır).

Resim.13. Alamut bölgesine giden muhtemel tarihi rotaların şematik haritası ve kalelerin dağılımı

(Bu resim Seyedhamed Yeganehfarzand'ın ARTiculate Vol.2, Spring 2017, University of Victoria, "The Network Of Isma'ili Castles In The Alamut Region: Power And Governance" adlı çalışmasından alınmıştır).

Resim.14. Alamut bölgesindeki köylerin ve tahkimatların dağılımının şematik haritası

(Bu resim Seyedhamed Yeganehfarzand'ın ARTiculate Vol.2, Spring 2017, University of Victoria, "*The Network Of Isma'ili Castles In The Alamut Region: Power And Governance*" adlı çalışmasından alınmıştır).

Horasan'da ilk Bâtınîler	903/1090
Hasan Sabbah	1090/1124
Kıya Buzurg Ummıd	1124/1138
Muhammed b.Buzurg Ummıd	1138/1162
Hasan b.Muhammed	1138/1162
Nureddin Muhammed	1166/1210
Celaleddin b.Muhammed	1210/1221
Alaaddin Muhammed	1221/1255
Rükneddin I. Muhammed	1255/1256

Tablo.1. : Alamut Kalesi yöneticilerin dönemsel tarihlere göre sıralanması

